

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEARBOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2024

2

Vilnius 2024

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2024

2

Vilnius 2024

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

2

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balogos universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Dariusz STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities.
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Litanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

Turinys

Straipsniai

B. M a n y š. Being a Mother of Two Sons. Duchess Franciszka Urszula Wiśniowiecka-Radziwiłłowa's Relationship with Her Twin Sons in the Light of Her Correspondence	7
Būti dviejų sūnų mama. Kunigaikštienės Pranciškos Uršulės iš Višnioveckių Radvilienės santykiai su sūnumis dvyniais pagal jos korespondenciją. Santrauka	39
V. P u g a č i a u s k a s. Vilniaus vaito suolininkų teismas 1795–1814 m.	41
The Benchers' Court of the Vogt of Vilnius, 1795–1814. Summary	56
V. Ž a l t a u s k a i t ě. Apie konfliktus dėl škaplierių, seseris Žilytės ir kitokią pasauliečių struktūrų Bažnyčioje raišką po 1863–1864 m. sukilimo Vilniaus ir Žemaičių (Telšių) vyskupijose	59
On the Conflicts over the Scapulars, about the Žilytė Sisters, and Other Expression of Lay Structures in the Church in the Dioceses of Vilnius and Samogitia (Telšiai) after the Uprising of 1863–1864. Summary	75
T. B a i r a š a u s k a i t ě. Pobaudžiavinio kaimo savivaldos iššūkiai, patirtys ir galių demonstravimas. XIX a. 7 dešimtmetis – XX a. pradžia	77
Challenges, Experiences, and Empowerment in the Self-Government of the Post-Serfdom Village. The 1860s – the Early Twentieth Century. Summary.....	111
T. K r u t u l y s. Istorikai Lietuvos radijuje tarpukariu: tarp lūkesčių ir skurdžių rezultatų	113
Historians in the Interwar Lithuanian Radio: Between Expectations and Poor Results. Summary	134
J. S k i r i u s. JAV lietuvių politinės veiklos vienybės atkūrimas 1947–1948 metais: tautininkų apsisprendimas sugrįžti į Amerikos Lietuvių Tarybą	137
Restoration of Unity in the Political Activity of American Lithuanians in 1947–1948: The Nationalists' Resolve to Return to the American Lithuanian Council. Summary	156

Publikacija

- V. Stravinskienė. Iš visuotinių gyventojų surašymų istorijos: Vilniaus miesto atvejis 159

Recenzijos, anotacijos

- M. Šapoka. Rec.: Jan Jerzy Sowa. Wojskowa Temida. Dyscyplina i sądownictwo wojskowe w Koronie w dobie wojen tureckich w drugiej połowie XVII wieku. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2021. 382 s. ISBN 978-8374-316-76-7 179
- J. Sarcevičienė. Rec.: Angelika Blinda. Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna. Życie prywatne i działalność publiczna. Kraków: Księgarnia akademicka, 2023. 377 p. ISBN 978-83-8138-819-1 183
- V. Davoliūtė. Rec.: J. Stončius. Neapykantos ribos: antisemitizmas Lietuvoje 1944–1990 metais. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2022. 509 p. ISBN 978-6094-811-58-6 193
- V. Stravinskienė. Rec.: Krzysztof Buchowski. Historia polityczna Litwy 1987–2004: od sowieckiej republiki związkowej do integracji ze światem Zachodu. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2023. 472 s. ISBN 978-8374-317-67-2 197

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

(Lietuvos istorijos institutas)

POBAUDŽIAVINIO KAIMO SAVIVALDOS IŠŠŪKIAI, PATIRTYS IR GALIŲ DEMONSTRAVIMAS. XIX A. 7 DEŠIMTMETIS – XX A. PRADŽIA

ANOTACIJA. Straipsnyje aiškinamasi, kaip valstiečių savivalda veikė pobaudžiavinį kaimą. Analizei pasirinkti trys kaimo kismo aspektai, svarbūs dėl įtampų ir konfliktinių situacijų, kylančių kuriant naujus buvusių baudžiauninkų santykius su valdžia ir savivaldos pareigūnais. Remiantis pranešimais apie nesankcionuotus viršaičių ir kaimo seniūnų perrinkimus, valstiečių prašymais valdžiai ir skundais, kuriuose viršaičiai kaltinami įvairiais piktnaudžiavimais, parodoma, kad pobaudžiavinis kaimas demonstravo pasirengimą spręsti apie išsirinktos valsčių valdžios tinkamumą ir įvertinti jos veiklą. Nagrinėjama valsčiaus raštininko sociokultūrinė pozicija, nederanti su jo neaukštu socialiniu statusu, priklausymu nuo taikos tarpininko ir draudimu šias pareigas Vakarų gubernijose užimti katalikams. Atkreipiamas dėmesys į feodalinės pastotės prievolės virtimą smulkiu verslu, tapusiu rimtos valstiečių ir žydų konkurencijos objektu ir savivaldos pareigūnų neteisėtu pajamų šaltiniu.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: pobaudžiavinis laikotarpis, valstiečių savivalda, kaimo bendruomenės seniūnas, valsčiaus viršaitis, valsčiaus raštininkas, pastotės prievolė, konfliktas.

ABSTRACT. The article elucidates how peasant self-government affected the post-serfdom village. Three aspects in the change of the village were chosen for analysis, which are important because of the tensions and conflict situations that arose when former serfs were developing new relationships with the authorities and self-government officials. Reports of unauthorised re-election of *volost'* elders and village elders, peasants' petitions to the authorities and complaints accusing elders of various abuses show that the post-serfdom village was ready to judge the adequacy of the elected *volost'* authorities and to evaluate its performance. The socio-cultural position of the *volost'* scribe, which was inconsistent with his low social status, his dependence on a peace

arbitrator, and the prohibition for Catholics to occupy these positions in the Western governorates, is examined. Attention is drawn to the transformation of the feudal transport obligation into a small business, which became the object of serious competition between peasants and Jews and a source of illegitimate income for self-government officials.

KEYWORDS: post-serfdom period, peasant self-government, elder of the village community, *volost'* elder, *volost'* scribe, transport obligation, conflict.

Įvadas

Pobaudžiaviniame kaime vyko dinamiški pokyčiai. Buvęs nelaisvas, beteisis visuomenės sluoksnis turėjo perprasti naujas visuomeninio gyvenimo formas taip, kaip siūlė baudžiovos panaikinimo reforma. Vėlyvuju imperiniu laikotarpiu valdžia ir visuomenė patyrė iššūkių, kuriems įveikti nepakako galios instrumentų, nors valdžia jų ne tik neatsisakė, bet dargi stiprino. Neįmanoma aprašyti šio laikotarpio kaimo kismo, neatsižvelgus į valdžios, valdininkų, dvarininkų, išsilavinusios visuomenės, o ir paties kaimo poreikį peržiūrėti ir nubrėžti naujas teisines, socialines, ekonomines ir kultūrines ribas. Tačiau tai vyko sunkiai vaduojantis iš tradicinio sambūvio praktikų. XIX a. antrosios pusės valstiečių reformos dvasia ir raidė nesuponavo modernizacijos dominantės. Imperijos valdžia nesiryžo drąsiam eksperimentui iš dalies dėl suvokimo, kad valstiečius nuo likusios visuomenės dalies skyrė kultūrinė praraja. Tačiau valstiečių sociokultūrinė integracija buvo svarbi reformos dalis, jiems reikėjo išmokti spręsti svarbius bendruomeninio gyvenimo klausimus, suprasti ir ginti savo interesus. Į laisvę paleidžiamam kaimui reformatoriai pritaikė imperinį neprivilegijuotų visuomenės sluoksnių luominės savivaldos modelį, kai jos žemesniąją grandį sudarė pagal luominį ar konfesinį principą susitelkusios miesto ar kaimo bendruomenės, o aukštesniąją – bendruomenės atstovų institucija. Abi grandys atliko elekcinę funkciją, atsižvelgdamos į turto (materialinio stabilumo) ir amžiaus (brandumo) cenzą, būrėsi į susirinkimus (sueigas), rinko savivaldos pareigūnus, vieni platesniu, kiti siauresniu mastu sprendė luomo ar bendruomenės reikalus. Neatsiejama savivaldos struktūros dalis buvo luominis teismas.

Daliai Vakarų gubernijų baudžiauninkų, vadinamiesiems valstybiniais valstiečiams, teisė į savivaldą buvo suteikta dar XIX a. 4–5 deš. įgyvendinant valstybinių dvarų reformą. Tada buvo suformuotos kaimo bendruomenės, bet jos nesujungtos į valsčius kaip vidinėse Rusijos gubernijose. Kaimo bendruomenė turėjo sueigą, rinko viršaitį, seniūną, mokesčių rinkėją ir atsarginių grūdų magazino prižiūrėtoją, taip pat pirmosios instancijos kaimo teismą (*сельская расправа*). Šio eksperimento (Vakarų gubernijose ir Balstogės srityje jį ketinta taikyti trejus metus, bet valstybinių valstiečių savivalda veikė iki baudžiovos panaikinimo) pagrindinis tikslas buvo užtikrinti reguliarias išdo ir valstybinių

dvarų nuomininkų pajamas¹. Vilniaus ir Kauno valstybės turtų valdybose veikė specialūs Teismo skyriai kaip antrosios instancijos teismas valstybiniams valstiečiams. 1861 m. vasario 19 d. Bendrieji nuostatai skelbė savivaldos įvedimą paleidžiamiesiems į laisvę privačių dvarų valstiečiams. Tokiu būdu jiems reikėjo per trumpą laiką „pasivyti“ kitus luomus ir valstybinius valstiečius.

Pobaudžiavinių valstiečių savivalda dažnai laikoma nevykusiu eksperimentu. Dažniausiai ji tirta kaip ydinga, nelanksti sistema. XX a. pradžioje išėjo devynių tomų „Rusijos istorija XIX amžiuje“. Apie valstiečių savivaldą rašęs Stepanas Bleklovas joje matė formą be turinio, nes ji neišreiškė valstiečių visuomeninių interesų². Autorius neigiamai vertino kaimo bendruomenių sudarymo pobūdį, nes jos netapo žemės bendruomenėmis, kurias sietų bendri ūkiniai, kultūriniai ar kiti interesai, bet virto administraciniais vienetais, viename kaime galėjo telktis kelios bendruomenės, arba bendruomenę sudarė įvairių luomų, kalbų ir konfesijų žmonės su skirtingais interesais. Kaimo bendruomenei ir valsčiui teko atlikti administracines, policines ir fiskalines funkcijas, jų galimybes apribojo griežtėjanti administracinė priežiūra (taikos tarpininkų instituto panaikinimas, zemskinių viršininkų instituto įvedimas), o administravimo išlaidos, ypač valsčiuose, gerokai viršijo kitas savivaldos išlaidas. Autoriaus nuomone, dėl suvienodinto kaimo bendruomenių valdymo išnyko kad ir neženklius valstybinių valstiečių visuomeninio savarankiškumo požymiai. Valstiečių bandymai rinktis į neformalias sueigas, vėliau sankcionuotas Valdančiojo senato, nekeitė „kanceliarinio“ valstiečių savivaldos pobūdžio.

Valstiečių savivaldą tirštomis spalvomis piešė sovietinė istoriografija. Ryškesni agrarinės istorijos tyrėjai į ją nesigilino. Piotras Zajončkovskis atpasakojo savivaldos principą pagal 1861 m. vasario 19 d. bendruosius nuostatus, kaimo seniūnus ir valsčių viršaičius laikė administracinės ir policinės sistemos sraigteliais, „valdžios agentūra kaime“, paklūstančia dvarininkams ir aukštesnei valdžiai: taikos tarpininkams, jų suvažiavimams ir valstiečių reikalų įstaigoms³. Nikolajui Družininui valstiečių savivalda buvo nominali, ribotų teisių, subiuokratėjusi institucija, kurioje valstiečiai atliko paklusniųjų vaidmenį. Iš jų reikalauta palaikyti tvarką ir ramybę bei laiku sumokėti mokesčius⁴.

Didžiųjų reformų laikotarpį tyrinėjęs amerikiečių istorikas Thomas S. Pearsonas gilinasi į savivaldos fenomeną, daug dėmesio skyrė vietinės savivaldos (valstiečių ir zems tvų) projektų rengimui, valdančiųjų sluoksnių ir apsišvietusios biurokratijos pozicijų

¹ В. И. Неупокоев, *Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века*, Москва, 1976, с. 92.

² С. М. Блеклов, Крестьянское общественное управление, *История России в XIX веке*, т. 5: *Эпоха реакции*, С.-Петербург, [1909], с. 139–164.

³ П. А. Зайончковский, *Отмена крепостного права в России*, изд. 3-е, переработанное и дополненное, Москва, 1968, с. 144–151, 189, 192.

⁴ Н. М. Дружинин, *Русская деревня на переломе, 1861–1880 гг.*, Москва, 1978, с. 41–44.

derinimui, mažiau gvildeno savivaldos praktikas. Valstiečių savivaldoje jis taip pat matė instrumentą, turėjusį užtikrinti tvarką pobaudžiaviniame kaime ir mokesčių surinkimą. Jo nuomone, reformatoriams nepavyko suderinti kaimo administracinės struktūros su valstiečių bendruomenių ekonominiiais ištekliais, vietiniais papročiais, skirtingais ūkiniais ir konfesiniais interesais, kaimų gyventojų kalbine įvairove. Be to, neraštingi, įstatymų neišmanantys, visuomeninio gyvenimo nepatyrę valstiečiai sunkiai tvarkė savo reikalus, kaimo administracijos ir bendruomenės santykiuose vyravo kyšininkavimas. Th. S. Pearsono nuomone, valstiečių savivaldos problemų neišsprendė tai, kad 1874 m. Rusijos vidinėse gubernijose panaikintas taikos tarpininkų institutas, valstiečiai vengė rinkimų, nepasitikėjo savivaldos pareigūnais, o savivalda virto „chaosu ir anarchija“. Autorius pastebi valstiečių turtinės ir socialinės atskirties gilėjimą, pasiturinčių valstiečių, vadinamųjų „siurbėlių“ (*муроed*) įtaką savivaldai. Tad savivaldos nepopuliarumas ir ydos logiškai lėmė jos apribojimus ir XIX a. 9 deš. reformą, kai kaimo administravimo ir teisiniai reikalai buvo patikėti žemskiniams viršininkams⁵.

Dabartinė rusų istoriografija valstiečių savivaldai skiria daug dėmesio, šia tema regionų aukštosiose mokyklose parengta disertacijų⁶. Atskirai nagrinėta seniūnų ir viršaičių veikla⁷. Nemažai dėmesio skiriama valsčiaus raštininkui. Jis neretai būdavo vienintelis raštingasis savivaldoje, tad šios pareigybės vaidmuo paprastai nagrinėjamas kartu su beraščio valsčiaus viršaičio pareigybe. Dauguma autorių valsčiaus raštininką laiko įtakingiausiu kaimo asmeniu, konfliktavusiu su valsčiaus viršaičiu arba dariusiu jam didelę įtaką, svetimu žmogumi bendruomenei, girtuokliu ir kyšininku. Vieni autoriai jį laiko

⁵ Th. S. Pearson, *Russian Officialdom in Crisis. Autocracy and Local Self-Government, 1861–1900*, Cambridge–New York–New Rochelle–Melburne–Sidney, 1989, p. 22–27, 84–86, 116.

⁶ Ю. Г. Гордиенко, *Отмена крепостного права и формирование органов крестьянского самоуправления в России (на материалах Ставропольской губернии)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Ставрополь, 2005; А. В. Исаев, *Государственная власть и местное самоуправление в Пензенской губернии во второй половине XIX века*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Пенза, 2006; Е. В. Беляев, *Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления в 1861–1889 гг.: по материалам Рязанской и Тамбовской губерний*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Липецк, 2009; М. А. Виноградов, *Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 (по материалам Московской губернии)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2009; Т. Н. Шишкарёва, *Крестьянское общественное управление в 1861–1900 гг. (на материалах Курской губернии)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Белгород, 2013; С. А. Попов, *Крестьянское самоуправление в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX века)*, Сыктывкар, 2016.

⁷ Г. В. Бурулова, *Правовые аспекты деятельности волостных и сельских должностных лиц крестьянского самоуправления во второй половине XIX века*, *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, № 8 (14), 2011, ч. 3, с. 47–52.

„valdžios agentu“, kiti išvelgia jo menką socialinį statusą vietinių valdininkų grupėje ir bando demitologizuoti neigiamą valsčiaus raštininko įvaizdį⁸. Išaugęs dėmesys valstiečių savivaldai rusų istoriografijoje sietinas su jos vietos nustatymu XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje Rusijos imperijai išgyvenant visuomenės modernėjimą ir demokratėjimą. Dauguma autorių nagrinėja savivaldos teisinę bazę, naujų savivaldos formų įsisavinimą specifinėje rusų valstiečių bendruomenėje, pabrėžia pobaudžiavinės savivaldos biurokratizaciją, ieško jos sąsajų su žemstvų savivalda, gilinasi į regioninę specifiką.

Apie valstiečių savivaldą rašė baltarusių istorikai. Aleksandras Kachanouskis išleido monografiją, kurioje gvildena luomų transformaciją ir klasinės buržuazinės visuomenės, kuriai nepagrįstai priskiria ir valdininkus, susidarymą Baltarusijoje. Nors autorių labiau domina valstiečių socialinės diferenciacijos klausimas, jis užsiminė ir apie vieną valstiečių savivaldos elementų – kaimo bendruomenę bei jos sueigą. Autoriaus nuomone, pobaudžiavinis baltarusių valstietis išsaugojo senas kaimo bendruomenės tradicijas, todėl kaimo sueiga, kaip demokratinė institucija, ir toliau atliko savo vaidmenį. Tai buvo neformali struktūra, nesunkiai prisiderinusi prie formalios savivaldos struktūros, o valstiečiai sąmoningai ir organizuotai sprendė žemėvaldos reikalus⁹. Pobaudžiavinę kaimo bendruomenę, bet ne visą savivaldos instituciją tyrinėjo A. Kochanouskio mokinė Hana Maskievič¹⁰. Jos koncepcijoje skiriamos dvi kaimo bendruomenės sąvokos. Oficialioji, sudariusi savivaldos vienetą „kaimo bendruomenė“ su renkamais pareigūnais (seniūnas, raštininkas, mokesčių rinkėjas ir kt.) neturėjo didesnio autoriteto. Iki XIX a. pab. baltarusių kaime vyravo neformalioji „valstiečių bendruomenė“, turėjusi didelę įtaką žemėvaldos klausimais, ypač rytinėse baltarusiškosiose gubernijose, kur buvo bendruomeninė žemėvalda. Joje vertinti neformalūs santykiai, viešoji nuomonė (ypač renkant seniūnus ir valsčių viršaičius arba reikalaujant netikusią atsistatydinimo), asmeninis autoritetas, ji rūpinosi valstiečių interesais ir reguliavo bendruomenės vidinius santykius. Tačiau autorė pobaudžiavinę kaimo bendruomenę tyrė atsietai nuo valstiečių savivaldos, nors renkami

⁸ В. Б. Безгин, Волостной писарь в общественной жизни села второй половины XIX – начала XX века, *Российская государственность в лицах и судьбах ее создателей*, IX–XXI вв., Липецк, 2013, с. 149–155; Н. П. Никитина, Волостные писари в социальном пространстве псковской деревни второй половины XIX – начала XX в., *Псков*, № 41, 2014, с. 42–49; И. Попп, Волостной писарь в судебной бюрократии: мифы и реальность пореформенной России, *Quaestio Rossica*, vol. 10, 2022, nr. 1, p. 185–203; М. А. Резникова (Гордеева), Социальный облик волостного писаря в Томской губернии (конец XIX – начало XX века), *Вестник НГУ. Серия: История, филология*, т. 21, 2022, № 1: *История*, с. 75–86.

⁹ А. Г. Кахановіскі, Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.), Мінск, 2013, с. 211.

¹⁰ Г. І. Маскевіч, Сацыяльная арганізацыя сельскай грамады Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст., *Вестнік БДУ*, Сер. 3, 2007, № 3, с. 13–18; Г. І. Маскевіч, Сельская грамада ў Беларусі пасля адмены прыгоннага права, *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*, 2021, т. 1, с. 15–25.

pareigūnai priklausė būtent šiam institutui, aptaria tik valstiečių kolektyvinę elgseną ir socialinio avanso galimybes bendruomenės rėmuose. Baltarusių istorikai parašė kitų darbų apie valstiečių savivaldą, bet jų mokslinė vertė nedidelė. Antai Denisui Brigadinui, atpasakojusiam imperijos įstatymus ir pasisėmusiam pavyzdžių iš gubernijų apžvalgų, valstiečių savivalda buvo pirmiausia teisėtvarkos palaikymo institucija¹¹.

Baltarusių istoriografijoje paskelbtas tik vienas konceptualus, archyviniais šaltiniais paremtas Baltarusijos pobaudžiavinio kaimo tyrimas¹². Jo autoriui Siargejui Tokciui valstiečių savivalda yra žemutinė valstybinio biurokratinio aparato dalis, kartu valstiečių interesų atstovė. Jis plačiai aptaria valdžios politiką, valstiečių santykį su savivalda, pastebi nekintantį archajinį valstiečių mentalitetą, pabrėžia visuotinai plitusią valstiečių savivaldos pareigūnų korupciją, išsamiai analizuoja valsčiaus raštininkų išsilavinimą, socialinę ir konfesinę sudėtį. Valsčiaus teismo veiklą autorius aptaria kartu su kaimo bendruomenės kompetencijomis ir veikla, neatskleidžia bendruomenės sąsajų su valsčiumi, bet ją mato kaip įtakingą neformalią instituciją, reguliavusią valstiečių gyvenimą, nepaisant jos silpnumo kaip oficialaus savivaldos elemento. Kitaip tariant, baltarusių istoriografija kintančios valstiečių bendruomenės stiprybės ieško baudžiatvarkos laikais susiformavusiuose vidiniuose santykiuose, tapusiuose atsvara pobaudžiavinei savivaldai, kuri buvo priklausoma nuo valdininkų.

Lietuvos istoriografija menkai domėjosi pobaudžiavinio kaimo savivalda, praktiškai jos netyrinėjo, kartais paminėdavo kitų problemų kontekste. Pirmą sykį pobaudžiavinio lietuvių valstiečio savivaldą bakalauro darbe aptarė Vilma Vaskelaitė, pagal jį paskelbusi straipsnį, parentą archyviniais šaltiniais¹³. Didelis tyrimo privalumas – jame pasitelkti amžininkų atsiminimai, kraštotyrininkų darbai ir plačiau nei įprastai istoriografijoje panaudoti neseniai lietuvių kalba išleisti Jono Vitarto darbai apie valsčiaus teismą ir lietuvių paprotinę teisę. Visa tai leido autorei atskleisti valstiečių požiūrį į vėlyvuosiu imperiniu laikotarpiu lietuvišką kaimą pasiekusią savivaldą, kuri, viena vertus, skatino kaimo žmogaus mentalinius pokyčius, kita vertus, jos nuomone, savivalda „konservavo bendruomeninį valstiečio mentalitetą“, nes ribojo jo asmeninę laisvę. Šių šaltinių panaudojimas leido parodyti, kiek savivaldos praktikos nesutapo su įstatymų reikalavimais, tačiau su sąlyga, kad atsiminimai ar kraštotyrininkų medžiaga buvo įvertinta kritiškai. Tyrimui V. Vaskelaitė pasirinko lietuvišką etninę erdvę: Kauno guberniją, tris Vilniaus gubernijos apskritys, taip pat penkis Lenkijos karalystės pavietus (Suvalkiją).

¹¹ Д. П. Бригадин, Крестьянское самоуправление и волостные суды во второй половине XIX – начале XX в. *Журнал Белорусского государственного университета. История*, 2018, т. 4, с. 36–43.

¹² С. М. Токць, *Сацыяльны і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст.*, Мінск, 2016, с. 77–111.

¹³ V. Vaskelaitė, Valsčiaus savivalda Lietuvos kaime po baudžiatvarkos panaikinimo: atsilikimo ar pažangos veiksnys?, *Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentų mokslo darbai*, Vilnius, 2021, p. 64–83.

Nors šio arealo išskyrimas yra diskutuotinas, jis leido autorei palyginti Vakarų gubernijų ir Suvalkijos lietuvių valstiečių santykį su savivalda ir padaryti išvadą, kad Suvalkijos regiono lietuviai turėjo geresnes sąlygas modernėti (taip pasitvirtino istoriografijoje vyraujantis teiginys). Autorė neįsigilino į valstiečių savivaldos administracinę ir valdymo sandarą (kaimo bendruomenę ji nepagrįstai tapatina su seniūnija), neišsiaiškino valstiečių prievolių transformacijos į ekonominę veiklą, tačiau užčiuopė kai kuriuos svarbius reiškinius, pavyzdžiui, valstiečių pastangas šalinti netinkamus pareigūnus ar nesąžiningą konkurenciją dėl pelningų veiklų. Apsiribodama lietuvišku kontekstu autorė nepastebėjo etnokonfesiškai mišrios aplinkos poveikio pobaudžiavinio lietuvių valstiečio mentalitetui, kurį tyrė.

Šis straipsnis nepretenduoja į išsamią laisvėjančio kaimo savivaldos analizę. Lietuviškoje istoriografijoje tema yra nauja, apima daug aspektų. Vienas straipsnio tikslų yra aptarti valstiečių savivaldos erdvę, jos sudėtį ir kompetencijas, tačiau nekeliami tikslo gilintis į visas valstiečių savivaldos institucijas (pvz., valsčiaus teismo veiklą). Pagrindinis dėmesys sutelktas į kaime besiformavusias konfliktines zonas, kurias sudarė: a) iš valstiečių iškilusių savivaldos pareigūnų, pirmiausia valsčių viršaičių, ir bendruomenės santykiai; b) prieštaringa valsčiaus raštininko sociokultūrinė padėtis ir c) baudžiatvarkos relikto – pastotės prievolės transformacija į nuožmios konkurencijos objektą. Toks rakursas leidžia išryškinti svarbias Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų pobaudžiavinio kaimo vidines įtampas, susijusias su savivaldos praktikomis, valstiečių reakciją į naują kasdienybę. Straipsnio chronologija apima XIX a. antrąją pusę nuo savivaldos įvedimo buvusiems dvarininkų valstiečiams iki žemskinių viršininkų institucijos įvedimo Vakarų gubernijose XX a. pradžioje. Visos datos pateikiamos pagal Julijaus kalendorių.

Valstiečių savivaldos erdvė, sudėtis, kompetencijos

Šiaurės vakarų gubernijų pobaudžiavinio kaimo savivalda apėmė kaimo bendruomenes (*сельское общество*), apjungtas į valsčius (*волость*). Kaimo bendruomenę sudarė stambaus arba kelių smulkesnių dvarų kaimai. Tokiu būdu išliko ryšys su dvaru, kur valstiečiai vis dar ėjo lažą ir atliko prievoles. Pagal 1861 m. vasario 19 d. bendruomenės nuostatus į kaimo bendruomenę galėjo telktis ne tik vieno ar kelių dvarų valstiečiai, bet ir skirtingų savininkų kaimų dalys, jei jose gyvenę valstiečiai turėjo bendrų ūkinių interesų (žemės paskirstymas, atsarginių grūdų magazinai, kelių, tiltų priežiūra ir pan.). Valsčiuje galėjo gyventi nuo 300 iki 2 tūkst. vyrų, be to, valdžia pageidavo, kad valsčiaus ribos sutaptų su parapijos ribomis. Valsčiaus centre išsidėsčiusioje gyvenvietėje veikė savivaldybė (*волостное правление*) ir valsčiaus teismas (*волостной суд*). Keli ar keliolika apskrities valsčių sudarė apylinkę (*мировой участок*), pavaldžią

taikos tarpininkui¹⁴. Tokia valstiečių administravimo struktūra išliko nepakitusi iki imperijos pabaigos, bet XIX a. pab. – XX a. pr. Vakarų gubernijų taikos tarpininkus pakeitė zemskiniai viršininkai ir buvo reformuota valsčiaus teismo veikla.

Šiaurės vakarų gubernijų valstiečių savivaldos administracinis-teritorinis skirstymas kito. 1861 m. taikos tarpininkais išrinkti vietiniai žemvaldžiai stengėsi steigti smulkias apylinkes, privačių dvarų valstiečiai buvo suskirstyti į nedideles kaimo bendruomenes, valsčiai formuoti taip, kad taikos tarpininkui paskirtoje apylinkėje stovėtų jo nuosavas dvaras. Štai 1861 m. Kauno gubernijoje 1385 dvarininkų valdose buvo suformuotos 45 apylinkės, 153 valsčiai, 1033 kaimo bendruomenės, kurioms priklausė 5579 kaimai su 131 tūkst. valstiečių. Po 1863–1864 m. sukilimo visi administraciniai vienetai buvo sustambinti, o 1866 m. apjungus privačių ir valstybinių dvarų valstiečius, įvyko dar vienas stambinimas. 1870 m. duomenimis, Kauno gubernijoje buvo 31 apylinkė, 148 valsčiai, 1008 kaimo bendruomenės, sudarytos iš 8516 kaimų su veik 297 tūkst. valstiečių, įskaitant dvarų tarnybą¹⁵. Vilniaus gubernijoje, 1866 m. duomenimis, čia buvo suformuotos 28 apylinkės, 164 valsčiai, 1046 kaimo bendruomenės su daugiau kaip 295 tūkst. gyventojų: valstiečių ūkininkų, valstybinių valstiečių, vienkieminių, laisvųjų žmonių ir žydų žemdirbių. 1874 m. duomenimis, savivaldos administraciniai vienetai buvo sustambinti, gubernijoje veikė 21 apylinkė, 156 valsčiai, 938 kaimo bendruomenės su 281 tūkst. gyventojų. Be minėtų gyventojų grupių, kaimo bendruomenėse buvo įrašyti rusų kolonistai, buvę šauliai, žemiausių kategorijų valdininkai, samdiniai, buvę bajorai ir pan.¹⁶ Gardino gubernijoje 1870 m. buvo 31 apylinkė, 186 valsčiai su 284 tūkst. valstiečių¹⁷. Kaimo gyventojų socialinė įvairovė nereiškė, kad visi jie tapo valstiečių savivaldos subjektais. Ji apėmė tik privačių ir buvusių valstybinių dvarų valstiečius ūkininkus ir buvusius vienkieminius. Savo atstovus į sueigas siuntė bežemiai valstiečiai. Savivaldoje nedalyvavo žydai žemdirbiai. Ji neapėmė laisvųjų žmonių ir kitų valsčiaus gyventojų.

Valstiečių savivaldos pagrindą sudarė rinkimai, kolektyviniai sprendimai, atsakomybė už mokesčius bei prievoles, įskaitant rekruto, teisė reikalauti atsiskaitymo iš

¹⁴ Высочайше утвержденное Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, *Полное собрание законов Российской империи*, собр. 2 (toliau – ПСЗ-2), т. 36, ч. 1, № 36657.

¹⁵ Ковенской губернии список мировых участков и волостей [б. м., б. д.], *Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Platerów z Antuzowa*, z. 373, sygn. 225, k. 14; *Список мировых участков и волостей Ковенской губернии. Составлен в 1870 г.* [б. м., б. д.], с. 12, 31, 43, 58, 80, 120, 123.

¹⁶ *Список волостей и сельских обществ по мировым участкам Виленской губернии 1866 года*, Вильна: 1866, Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 525, ap. 19, b. 2543, l. 114; *Список волостей и сельских обществ по мировым участкам Виленской губернии 1874 года*, Вильна: 1874, neištinė puslapių numeracija: Троцкий уезд, с. 45.

¹⁷ О составлении и рассылке по принадлежности таблиц, характеризующих разносторонние особенности крестьянского дела в Северо-западном крае, *ten pat*, f. 378, *Bendras skyrius* (toliau – BS), 1869, b. 1111, l. 16.

savivaldos pareigūnų, lokalinės infrastruktūros, liaudies švietimo ir viešojo gyvenimo formų palaikymas, tarp jų policinė funkcija. Jos kompetencijai taip pat priklausė valsčiaus teismas, skirtas tik valstiečiams¹⁸. Kaimo bendruomenės savivaldą sudarė sueiga ir seniūnas. Valstiečiai ūkininkai privalėjo išsirinkti seniūną, prireikus – jo pavaduotoją, jei bendruomenė pageidavo, galėjo išsirinkti arba pasamdyti mokesčių rinkėją, atsarginių grūdų magazinų, mokyklų ir ligoninių prižiūrėtoją, miško sargybą, kaimo raštininką ir kitus tarnautojus. Kaimo bendruomenės sueiga skyrė rinkėjus į valsčiaus sueigą (po vieną asmenį nuo 10 kiemų), o septyniose Vakarų gubernijose, išskyrus Mogiliavo, taip pat keturiose Vitebsko gubernijos apskrityse bežemiai samdiniai ir kampininkai – vieną atstovą nuo 20 darbingo amžiaus vyrų. Kaimo bendruomenė sprendė visus jai rūpimus klausimus, tarp jų žemėvaldos, kontroliavo bendruomenės sudėtį ir pan.¹⁹ Be to, į pagalbą taikos tarpininkui kaimo bendruomenė iš 100 suaugusių vyrų turėjo išrinkti vadinamąjį „sąžiningą žmogų“ (*добросовестный*), t. y. nuolatinį patikimą liudininką ar kviestinį, kurio prireikdavę įvairiais atvejais²⁰.

Valsčiaus savivaldą sudarė valsčiaus sueiga, kurioje posėdžiavo valstiečių išrinkti pareigūnai ir rinkėjai, viršaitis drauge su valsčiaus valdyba ir valsčiaus teismas. Į valsčiaus sueigą atvykę rinkėjai turėjo trejiems metams išrinkti valsčiaus viršaitį, prireikus, jo padėjėją, mokesčių rinkėją, metams – valsčiaus teismo teisėjus, o kitus pareigūnus, pirmiausia valsčiaus raštininką, turėjo samdyti. Valsčiaus savivalda apėmė plačią kaimo gyvenimo sferą. Sueiga sprendė ūkinius, socialinius (pvz., našlaičių globa), notarinius (pvz., sandorių sudarymas) ir bendruomeninius reikalus, disponavo atsarginių grūdų magazinais, per įgaliotinius teikė prašymus ir skundus aukštesnėms instancijoms, paskirstydavo bendruomenines rinkliavas ir prievoles, tikrino išrinktų pareigūnų finansinę veiklą, sudarinėjo rekrutų sąrašus (įvedus visuotinę karinę prievolę – prievolinkų sąrašus) ir pan. Tačiau sueiga negalėjo viršyti įstatymo apibrėžtų kompetencijų. Valstiečiams buvo leista apskųsti sueigos sprendimus ar valsčiaus savivaldos pareigūnus taikos tarpininkui, o šis teikė skundus svarstyti taikos tarpininkų suvažiavimui.

Valsčiaus viršaitis atsakė už bendrą tvarką, jam pakluso kaimo bendruomenių seniūnai. Pačiam viršaičiui teko vykdyti taikos tarpininko, apskrities (zemskinės) policijos ir teismo tardytojo įsakymus bei pavedimus, atlikti įvairius policinius darbus: skelbti valstiečiams įstatymus, valdžios potvarkius, palaikyti viešąją tvarką, rūpintis gyventojų saugumu, valsčiaus teritorijoje sulaukyti valkatas, bėglius ir dezertyrus, pranešti policijai apie nusikaltimus, gaisrus, stichines nelaimes, kontroliuoti teismų sprendimų vykdymą,

¹⁸ Apie valsčiaus teismus rengiamas atskiras straipsnis.

¹⁹ ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36657.

²⁰ Ten pat, nr. 36652.

gyventojų judėjimą (valstiečių šeimų sąrašai, pasų išdavimas) ir pan.²¹ Dėl to daliai tyrėjų valsčiaus savivalda – tai pirmiausia teisėtvarkos institucija²². Vis dėlto valsčiaus viršaičio valdžia apėmė daug kaimo gyvenimo sričių: savivaldos reikalus, socialinę rūpybą, kaimo infrastruktūrą, liaudies mokyklas ir medicinos paslaugų tiekimą, bendruomenės finansus. Be to, jis prižiūrėjo išrinktų pareigūnų darbą, turėjo teisę drausminti seniūnus ir valstiečius, skirti jiems bausmes.

Valsčiaus valdybą sudarė viršaitis, seniūnai, mokesčių rinkėjas ar rinkėjai, valstiečiai galėjo išsirinkti vieną ar du posėdininkus, kurie pavaduotų seniūnus. Valdyba svarstė valsčiaus kapitalo išlaidas, dėl kurių sutarė sueiga, galėjo parduoti valstiečių turtą pagal išieškojimus, samdyti ir atleisti valsčiui reikalingus tarnautojus: raštininkus, mokytojus, felčerus, gydytojus ir pan. Be to, valdybai buvo užkrauta raštvedyba, reikalauta turėti keliolika ar net keliasdešimt knygų atskirais klausimais: protokolams, sprendimams, teismams, sandoriams, testamentams, našlaičių globai, finansams, pasams, taikos tarpininko revizijų įrašams ir kt.²³

Valstiečių savivalda neturėjo modernių bruožų jau vien dėl to, kad kartojo imperinį luomų savivaldos modelį, neapėmė visų kaimo gyventojų grupių. Imperijos valdžiai rūpėjo išlaikyti socialinį stabilumą, ji vengė įsileisti į kaimą pašalines įtakas, nekūrė sąlygų valstiečiams įveikti bendruomeninę ir luominę atskirtį, suteikti kaimui ekonominę laisvę. Pobaudžiavinio kaimo socialinį uždaramą turėjo palaikyti naujai sukurtos valdymo institucijos: taikos tarpininkai, taikos tarpininkų suvažiavimas ir gubernijų valstiečių reikalų įstaigos. Privačių dvarų valstiečiams tai buvo nepažįstama veikla, kurią jie turėjo perprasti, įsisavinti ir rasti joje sau vietą. Valstybinių valstiečių patirtis santykiuose su savivalda veikiau buvo neigiama, tiesa, tokią ją atspindi šaltiniai, kurie teigiamos patirties veik nefiksavo.

Įstatymai numatė valstiečių savivaldos kontrolę iš apačios. Kaimo bendruomenės ir valsčiaus sueigos galėjo reikalauti savo išrinktų pareigūnų – seniūnų, viršaičių, mokesčių rinkėjų – atsiskaityti už bendruomenės pajamas bei išlaidas, valstiečiams buvo leista asmeniškai ar kolektyviai, per išrinktus įgaliotinius, ginti savo teises teikiant skundus ir prašymus atitinkamoms institucijoms. Uždrausta juos bausti be teismo ar seniūnų, viršaičių bei taikos tarpininkų sprendimo²⁴. Valstiečiai galėjo skųsti savivaldos pareigūnus ir taikos tarpininkus, savo buvusius ponus, vieni kitus ir valstiečių reikalus tvarkančias valdiškas įstaigas, tačiau griežtai laikantis įstatymų. Bet koks bandymas peržengti jų ribas buvo laikomas tvarkos ardymu.

²¹ Ten pat, nr. 36657.

²² Д. П. Бригадин, *min. veik.*, p. 38.

²³ ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36657.

²⁴ Ten pat.

Valdžios, bendruomenės ir valsčiaus pareigūnų konfliktas

Pirmaisiais savivaldos diegimo metais vyravo taikos tarpininkais išrinktų dvarininkų įtaka. Dėl šios priežasties vietinė administracija nepasitikėjo valstiečių savivaldos asmenine sudėtimi, juo labiau kad bendruomenių seniūnai, valsčių viršaičiai ir raštininkai dėjosi prie 1863–1864 m. sukilimo. Jau 1863 m. kovą Vilniaus generalgubernatorius Vladimiras Nazimovas liepė surengti naujus rinkimus ir stebėti, kad valstiečiai patys, be dvarininkų kišimosi, siūlytų kandidatus į pareigas, be to, nutarta pakeisti raštininkus. Rinkimus stebėjo apskričių kariniai viršininkai. Tačiau seniūnų ir viršaičių keitimas vyko vangiai. Dėl aktyvios sukilėlių būrių veiklos Kauno gubernijoje į rinkimus suėjo tik keli Novoaleksandrovo (Zarasų) apskrities valsčiai, vienas Kauno apskrities valsčius, Panevėžio ir Šiaulių apskrityse rinkimai atšaukti²⁵. Kitokios kaimo bendruomenių ir valsčių pareigūnų sudėties reikalavo atvykęs pacifikuoti kraštą Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas. Jis liepė rinkti viršaičiais rusiškai pramokusius valstiečius, seniūnais ir viršaičiais nerinkti bajorų, raznočincų ar kitų luomų žmonių. Nereguliarūs ir neišsamūs pranešimai iš vietų rodė nežymius pokyčius. Vilniaus gubernijos Švenčionių ir Vileikos apskričių kariniai viršininkai rugpjūtį rašė, kad nauji rinkimai įvyko keliuose valsčiuose, kitur valstiečiai prašė palikti tuos pačius seniūnus ir viršaičius. Rugsėjo viduryje atėjo žinia apie įvykusius rinkimus visose Gardino gubernijos apskrityse, vienur palikti tie patys pareigūnai, kitur išrinkti nauji, o valstiečiai įsitikino galintys patys spręsti, kokie žmonės labiau tinka jiems ir vyriausybei. Pagal pateiktąją statistiką iš naujai išrinktų kaimo bendruomenių seniūnų ir viršaičių 557 asmenys buvo stačiatikiai, 129 katalikai, iš paliktų dirbti seniau išrinktųjų buvo 864 stačiatikiai ir 364 katalikai. Jų politinį patikimumą garantavo kariniai viršininkai arba šventikai²⁶. Remiantis nepilnais Kauno gubernijos apskričių duomenimis, valstiečiai ir valdžia liko patenkinti naujai išrinktais ir paliktais senais pareigūnais, nesivėlusiais į politiką, čia valdžiai labiau kliuvo raštininkų kontingentas²⁷. Tai buvo laikinos priemonės, valdžia tikėjosi pakeisti valsčių savivaldos sudėtį ramesniais laikais.

Tačiau pobaudžiaviniam kaimui mažiausiai rūpėjo bendruomenės narių apolitiškumas ar lojalumas valdžiai. Valstiečių pasaulis sparčiai kito, reikėjo perprasti taisykles, veikusias kasdienybę, įvertinti ir įsisavinti naujus tarpusavio santykius, kai dalis žmonių tapo rinkėjais, iškildavo per mokesčių rinkėjo, seniūno ar viršaičio pareigas, dalis buvo priversta taikstyti su jų nuomonės ar interesų nepaisymu, kartais ir protestuoti. Valstiečių įpilietinimas keitė santykius su valdžia. Jų požiūris į permainas, reikalavimai išrinktiems

²⁵ О производстве новых выборов на должности волостных старшин и сельских старост в бывших помещичьих имениях и писарей, LVIA, f. 378, BS, 1863, b. 906, l. 5–6.

²⁶ Ten pat, l. 1, 23–23v, 35v, 48v–49, 59.

²⁷ Ten pat, l. 65–68, 79–79v.

pareigūnams, savo vietos naujoje realybėje įsivaizdavimas priklausė nuo supratimo apie savivaldos paskirtį, jos veikimo ribas, valdžios ir išrinktųjų pareigūnų santykius. Nėra paprasta visapusiškai apibūdinti, kaip valstiečius veikė savivaldos praktikos. Šaltiniai dažniau atspindi konfliktines situacijas, kai valstiečiai reiškė nepasitenkinimą lokalia valdžia, jie leidžia identifikuoti konflikto priežastis, išskirti legalias ir nelegalias protesto formas. Legalias apibrėžė 1861 m. vasario 19 d. bendrieji nuostatai, suteikę valstiečiams teisę teikti valdžiai skundus ir prašymus, vadintus „teisių gynimu“. Nelegaliomis laikyti nepaklusnumas valdžiai, fizinės jėgos panaudojimas, neteisėti veiksmai, įstatymų ir tvarkos pažeidimai.

Pirmieji pobaudžiaviniai metai nestokojo įtampos ir kaimo susipriešinimo. Pagrindinis valstiečių nepasitenkinimo taikynys buvo valsčių viršaičiai, kartais kaimo bendruomenių seniūnai, kartu kliūdavo raštininkams ir situacijos nevaldžiusiems taikos tarpininkams. Tai rodo negausi informacija apie „neramumus, netvarką“ (*беспорядки*) valsčių sueigose. Taip valdžia vadino dažnai spontanišką kolektyvinį sąmyšį, kuriam suvaldyti nepakakdavo taikių priemonių.

Keli epizodai, užfiksuoti 1865–1871 m., rodo situacijas, kai valstiečiai siekė nušalinti neįtikusį viršaitį, tačiau pažeidė nustatytą tvarką, dėl to skaudžiai nukentėjo, galiausiai buvo priversti pripažinti įstatymo viršenybę prieš jų įsivaizduojamą teisingumą.

Vilniaus gubernijos Lydos apskrities Ščiutino valsčiaus to paties pavadinimo kaimo bendruomenės nariai Kazimieras Sobolis ir Michailas Sosna 1865 m. įkalbėjo sodiečius teikti taikos tarpininkui prašymą nušalinti viršaitį, priklausantį kitai kaimo bendruomenei, neva išseikvojusį bendruomenines lėšas. Gavęs skundą taikos tarpininkas Pavelas Bologovskis sukvietė valsčiaus sueigą, tačiau skundėjai paskubėjo tą patį prašymą įteikti apskrities kariniam viršininkui Vasilijui de Lazariui, kuris liepė laukti taikos tarpininko sprendimo. Sueigoje tarpininkas pasiūlė valstiečiams viešai patikrinti mokestines knygeles ir padaryti lėšų apskaitą, kad patys nuspręstų dėl viršaičio kaltės. Ščiutino kaimo bendruomenė tai daryti atsisakė, kitų bendruomenių valstiečiai pareiškė viršaičiu esą patenkinti, knygeles pateikė ir įsitikino, kad įrašai apie mokėjimus knygelėse ir valsčiaus knygoose sutampa. Taikos tarpininko siūlymu sueiga nutarė fiziškai nubausti skundėjus, o Sobolį ir Sosną pašalinti iš bendruomenės kaip kenksmingus kurstytojus. Tačiau Ščiutino bendruomenės valstiečiai puolė ginti plakti vedamus žmones ir sukėlė sumaištį. Sueigą stebėjęs karinis viršininkas iškvietė šalia valsčiaus valdybos įsikūrusius kazokus, šie bizūnais išvaikė žmones, o aštuonis aršiausius išplakė rykštėmis nenuvilkus drabužių. Tuomet sueiga apsigalvojo, nutarė Sobolio ir Sosnos nešalinti iš bendruomenės, bet dvi savaites palaikyti įkalintus. Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų įstaiga, remdamasi savo valdininko vietoje atlikta apklausa, 1867 m. gegužės 12 d. posėdyje padarė išvadą, kad viršaitis buvo apšmeižtas, o taikos tarpininkas pasielgė netinkamai, leidęs sueigai priimti sprendimą dėl valstiečių baudimo, nors tai ne jos kompetencija. Taikos tarpininkas gavo tarnybinį įspėjimą, Sobolio ir Sosnos byla dėl melagingo skundo ir sodiečių kurstymo

nagrinėjo Vilniaus baudžiamojo teismo rūmai, tačiau teisiamieji savo kaltės nepripažino, teisėjams pritrūko svarių jų kaltės įrodymų, tad byla buvo nutraukta²⁸.

1869 m. ankstyvą pavasarį keliuose Kauno gubernijos valsčiuose sujudo nepatenkintieji viršaičiai. Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities Slabados valsčiaus kaimo bendruomenių valstiečiai surašė prašymą taikos tarpininkui Aleksandrui Rakovui, kad nušalintų viršaitį Iljačenką, jų teigimu, neteisingai paskirsčiusį atsarginių grūdų magazino išteklius, pašalinusį iš valsčiaus valstietį, norėjusį parsisamdyti į rekrutus, taip pat neskyrusį žemės samdiniams ir buvusiems kareiviams. Sekmadienį išeidami iš bažnyčios valstiečiai nutarė nelaukti taikos tarpininko verdikto, sueiti valsčiaus valdyboje ir surengti naujus rinkimus. Sueigoje dalyvavo apie 200 vyrų, kurie išrinko viršaičiu „sąžiningą žmogų“ Juozą Karalių, o į jo vietą išrinko kitą asmenį, taip pat perrinko dviejų kaimo bendruomenių seniūnus. Iljačenkai atsisakius perduoti J. Karaliui pareigybinį ženklą, ženklas ir antspaudas atimtas jėga, o buvęs viršaitis uždarytas areštinėje. Po dviejų dienų, kovo 12 d., atvykus taikos tarpininkui drauge su nuovados pristavu, valdyboje susirinkę valstiečiai nepakluso raginimui išsiskirstyti, o tarpininkui sutikus nušalinti Iljačenką ir paskirti viršaičiu jo kandidatą, reikalavo pripažinti tik J. Karalių. Apie įvykius Slabadoje sužinoję Krasnogurkos valstiečiai kovo 15 d. susirinko valsčiuje, nuplėšę pareigybės ženklą nuo viršaičio Chudobkos, įteikė jį kandidatui Mykolui Borisevičiui, surašė sueigos sprendimą apie pareigūnų keitimą ir įteikė jį taikos tarpininkui, kad patvirtintų²⁹. Panašūs konfliktai dėl viršaičių keitimo kilo Ukmergės apskrities Subačiaus valsčiuje ir Telšių apskrities Sedos valsčiuje.

Į valsčiaus sueigą, kurioje svarstytas pašalpų paskirstymas nepasiturintiems, kovo 8 d. susirinkę Subačiaus valstiečiai nepripažino viršaičiu kaimo seniūno Juozapo Bartoševičiaus, kurį taikos tarpininkas paskyrė vietoje nušalinto viršaičio Antano Rudžio, vengdamas skirti į pareigas viršaičio kandidatą, kaip to reikalavo įstatymai, mat šio sūnus dalyvavo sukilime, o ir jis pats tuo metu buvo įkalintas. Nepaisant to, 175 valstiečiai pasirašė sueigos sprendimą skirti viršaičiu tą patį po A. Rudžioėjusį kandidatą. Sedos valsčiuje taikos tarpininkas paskelbė naujus rinkimus į viršaičio Tamoševičiaus vietą, kai Kauno gubernatorius dėl valstiečių skundų jį nušalino nuo pareigų. Sumaištį sukėlė konfrontuojančios „partijos“, Tamoševičiaus giminės ir šalininkai eliminavo iš rinkimų siekusius išrinkti viršaičiu valstietį Vičą. Kai aktyviausią jo šalininką taikos tarpininkas liepė išvesti iš valdybos, drauge pašalinavo dalis rinkėjų, o vieną užsilikusį rinkimų patal-

²⁸ О беспорядках на волостном сходе в Щучинской волости Лидского уезда Виленской губернии и о крестьянине Соболе, обвиняемом в подстрекательстве других крестьян к возмущению, LVIA, f. 378, BS, 1865, b. 2104, l. 2–8v, 83–88v, 91.

²⁹ О происшествиях по Ковенской губернии, ten pat, BS, 1869, b. 126, l. 96–101v; О возникших в Слободской и Красногорской волостях Новоалександровского уезда беспорядках, а также в Вилкомирском уезде Субочской волости и в других местностях губернии, ten pat, b. 1487, l. 29–29v.

poje tiesiog surišo. Šį bandę vaduoti Vičo šalininkai sugrižę basliais daužė duris, iškūlė prieangio langą ir nurimo tik pasirodžius žandarų karininkui. Likusieji valdyboje viršaičiu išrinko Tamoševičių, nors įstatymas rinkti nušalintus nuo pareigų draudė³⁰.

Kauno gubernatorius kunigaikštis Michailas Obolenskis balandžio 29 d. pranešė Vilniaus generalgubernatoriui Aleksandrui Potapovui, kad įvykiai Slabados valsčiuje, kur žmonės grasino didesniais neramumais, privertė jį iškvieisti dvi kuopas kareivių iš artimiausios dislokacijos vietos Vitebsko gubernijoje, tačiau jų neprireikė, nes balandžio 9 d. valsčiaus valdyboje susirinko apie 300 valstiečių, pripažinusių savo kaltę ir susitaikiusių su jų nušalintais viršaičiu bei seniūnais. Naujai išrinktas viršaitis Karalius ir penki aktyviausi triukšmadariai išvežti į Zarasus pas teismo tardytoją. Krasnogurkos valstiečius, išgavęs iš jų pažadą daugiau nekelti sąmyšio, apramino Kauno apskrities karinis viršininkas pulkininkas Fiodoras Lvovas. Čia buvo suimtas vienas valstietis, nuplėšęs nuo viršaičio pareigybinį ženklą. Subačiaus valsčiuje Ukmergės taikos tarpininkų suvažiavimo sprendimu buvo paskelbti viršaičio rinkimai, per kuriuos valstiečiai vienbalsiai išrinko rusą išeivį Gladkį, kurį, kaip rašė gubernatorius, visi gerbė ir juo pasitikėjo. Įvykių Subačiaus valsčiuje tyrimas buvo perduotas teismo tardytojui. Buvęs Sedos valsčiaus viršaitis Tamoševičius suimtas, pasitvirtinus ankstesniems valstiečių skundams dėl viršaičio kyšininkavimo, o jį dangsčiusį taikos tarpininką Nikolajų Malininą gubernatorius siūlė nušalinti nuo pareigų³¹.

1871 m. balandį kilo konfliktas Kauno gubernijos Šiaulių apskrities Kuršėnų valsčiuje. Šį kartą valstiečiai pasipriešino taikos tarpininkui Arsenijui Olsufjevui, atvykusiam į valsčiaus valdybą nagrinėti jų skundų dėl viršaičio Sutkaus ir raštininko Klimanskio iš atsarginio magazino paimtų grūdų ir, valstiečių nuomone, jų pačių permokėtų rinkliavų. Valdyboje susirinkus turintiems ir neturintiems balso teisę valstiečiams, pastaruosius taikos tarpininkas išprašė lauk, motyvuodamas patalpos ankštumu. Šiems ėmus triukšmauti, tvarkai įvesti tarpininkas iškvietė vietinės policijos pareigūną kličūvaitį, o miniai įsiaudrinus, tarpininko kvietimu atvyko miestelyje dislokuota kuopa, tačiau įtampai atslūgus, kareiviai pasitraukė. Vėliau atlikus reviziją, paaiškėjo, kad valstiečių skundai nepagrįsti. Tačiau taikos tarpininkas buvo priverstas atsistatydinti, nes gubernijos valdžia jo veiksmus valsčiaus sueigoje pripažino netinkamais³².

Aptarti epizodai rodo, kad valstiečiai netruko įvertinti savivaldos pareigūnų statusą bendruomenėje ir savo vaidmenį parenkant savivaldos vadovus. Iš savo išrinktųjų jie reikalavo nepriekaištingo elgesio ir teisingumo, kaip jį suprato. Valstiečiai protestavo dėl šių nuostatų pažeidimo, reikalavo keisti netikusius vadovus. Šį veiksmą jie vertino kaip

³⁰ Ten pat, l. 30–31v.

³¹ Ten pat, l. 31v–33, 34–36.

³² О беспорядках между крестьянами Куршанской волости Ковенской губернии, ten pat, BS, 1871, b. 538, l. 16–19v.

vidinio konflikto sprendimą remiantis visuotiniu įsivaizdavimu apie tai, ko jie tikisi iš seniūno ar viršaičio, savo interesus neretai gynė tiesmukai ir šiurkščiai, nevengdavo prasimanymų, bet reikia pabrėžti, kad šalino vadovus ir rinko naujus suėję kartu, o tai rodo savivaldos pripažinimą. Vietinė valdžia elgėsi atsargiai, stengėsi laikytis įstatymų, neramumų židinius gesino vengdama radikalių veiksmų, stengėsi diegti valstiečiams teisinę kultūrą, bet susidūrusi su protestu, griebdavosi drausminimo priemonių.

Vis dėlto „neramumai“ nebuvo visuotinai būdinga valstiečių elgsena. Didžioji dalis konfliktų spęsta kitaip. Valstiečiams paskundus viršaičius taikos tarpininkui, šis privalėjo išsiaiškinti situaciją, apklausti kaimų gyventojus, laikinai nušalinti viršaitį, bet jį galutinai atleisti iš pareigų turėjo teisę taikos tarpininkų suvažiavimas, prireikus, perduodavęs bylą teismo tardytojui. Jei skundą gaudavo aukštesnė instancija, aplinkybes tirdavo gubernijos valstiečių reikalų įstaigos valdininkai, o ši priimdavo sprendimą. Valstiečiai skųsdavo viršaičius dėl netinkamo disponavimo bendruomenės turtu, nepagrįsto apmokestinimo, lėšų eikvojimo, jų netenkinančių sprendimų dėl valstiečių nuosavybės, piktnaudžiavimo tarnyba, kišimosi į valsčiaus teismo darbą, kyšininkavimo, piktindavosi prakutusiais viršaičiais, ypač vadovavusiais valsčiui po kelias kadencijas.

Dalis skundų buvo nepagrįsti, bet jie rodo kaimo nuotaikas, užslėptą konkurenciją siekiant pareigų, perdėtą bendruomenės dėmesį viršaičiui, valstiečių *a priori* sunkiai matomam autoritetui, susitvarkysiančiam su svarbiomis kaimo bendruomenės problemomis. Jeigu tyrėjai pripažindavo valstiečių skundų pagrįstumą, savivaldos pareigūnai, tarp jų taikos tarpininkas, buvo baudžiami pagal įstatymą.

Štai 1866 m. buvęs Ukmergės apskrities Alantos valsčiaus viršaitis Kazimieras Gerdvilis ir raštininkas Fiodoras Bykovas įkalbėjo nepatenkintus mokesčiais sodiečius pranešti gubernatoriui, kad taikos tarpininkas Stepanas Slavutinskis neteisėtai paskyrė viršaičiu Kasparą Gaidamavičių, o šis savavališkai dalija magazino grūdus, eikvoja bendruomenines lėšas, būdamas neblaivus Laičių kaime veržėsi į gimdyvės trobą, ją aprėkė ir taip išgąsdino, kad ši pasimirė drauge su naujagimiu. Nuostatinius raštus apskrityje tikrinusios komisijos pirmininkas apklausė valstiečius, susipažino su viršaičio rinkimų, kitais sueigos protokolais, finansiniais dokumentais ir pranešė gubernatoriui pažeidimų neradęs. Be to, viršaitis K. Gaidamavičius – blaivininkas, dirba gerai, o gimdyvė ir kūdikis mirė, nes buvo silpnos sveikatos. Naujasis valsčiaus raštininkas apkaltintas tyčia sudaužęs valsčiaus valdyboje ant stalo stovėjusį katalikišką kryžių, bet neatsirado šio įvykio liudininkų. K. Gerdvilis ir F. Bykovas už valstiečių kurstymą ir melagingą skundą išsiųsti pas teismo tardytoją, kiti valstiečiai atsipirko įspėjimu³³.

³³ По жалобе крестьян Вилкомирского уезда Ковенской губернии Овантской волости на противозаконные действия волостного старшины Гайдамовича и писаря Лакиды, а также отставного унтер-офицера Федора Быкова на мирового посредника Славутинского, ten pat, BS, 1866, b. 2084, l. 4–7v.

Nepaisant kurioziškų atvejų, kai stengtasi diskredituoti valsčiaus pareigūnus, galima matyti akivaizdų valstiečių išitraukimą į savivaldą, naudojimąsi jos galimybėmis siekiant teisingumo. Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities Rokiškio valsčiaus valstiečiai 1873 m. stojo ginti viršaitį Lapelį, kurį taikos tarpininkas Stepanas Stupišinas ne tik nušalino nuo pareigų, bet ir atidavė teismui, taip viršydamas savo kompetencijas. Valstiečiai apskundė taikos tarpininką Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaigai, kad šis retai kviečia sueigas, atidavė teismui darbštų ir sąžiningą viršaitį, o kai valstiečiai jį vėl išrinko, atsisakė jį tvirtinti pareigoms. Valstiečių įstaigos nutarimo protokolas rodo taikos tarpininko ir viršaičio nesutarimus, privertusius abu peržengti ribas. Viršaitis kaltino taikos tarpininką, kad šis nepagrįstai padavė jį į teismą dėl finansinių pažeidimų, atsisakė surengti viršaičio finansinės veiklos reviziją, neleido dalyvauti valsčiaus sueigoje per naujus viršaičio rinkimus ir pan. Taikos tarpininkui buvo nurodytos jo tarnybinės klaidos: vienasmenis sprendimas paduoti Lapelį į baudžiamąjį teismą, reikalavimas susipažinti su viršaičio teismo byla, bandymas apeiti valsčiaus sueigą, kuri viena turėjo teisę tikrinti viršaičio finansinę veiklą, galiausiai valsčiaus sueigos sprendimo dėl Lapelio pakartotinio išrinkimo sunaikinimas. Abiejų veiksmuose rasta pažeidimų: viršaičiui Lapeliui teko stoti prieš teismą dėl priešinimosi taikos tarpininkui, kai šis teisėtai išprašė jį iš sueigos, nes įstatymai draudė jose dalyvauti teisiamiems asmenims, taip pat dėl viršaičio pareigų „savinimosi“, kai nuo jų buvo nušalintas. S. Stupišinui už tarnybinius pažeidimus skirta administracinė bauda³⁴.

Derėtų pabrėžti, kad valsčiaus viršaičio pareigas dažnai užimdavo mažaraščiai ar beraščiai asmenys be administravimo patirties, menkai susigaudantys įstatymuose, besivadovaujantys gyvenimiška patirtimi, savo supratimu apie gėrį ir blogį. Jiems tekdavo priimti nepopuliarius sprendimus, prasilenkiančius su pavienių valstiečių ar jų grupės interesais, tačiau tai rodė ne tik neigiamas savivaldos praktikas, bet ir gilesnes valstiečių reformos problemas.

Pavyzdžiui, reforma neatsižvelgė į tai, kad dalis Šiaurės vakarų gubernijų valstiečių savivaldos subjektų gyvena miesteliuose. Štai į valstybinių valstiečių kategoriją buvo pervesti Šiaulių apskrities Joniškio miestelio laisvieji žemdirbiai, 1867 m. priskirti Joniškio valsčiui. 1874 m. jie apskundė valsčiaus viršaitį Izidorių Jonkų, kilusį iš laikinųjų prievolinkų, miestelio gyventojų manymu, besirūpinantį tik savo socialine grupe. Konfliktas kilo dėl mokesčių nepriemokų, kurias viršaitis paskirstė visiems valstiečiams, tarp jų ir joniškiesiems. Šie užvertė prašymais Kauno gubernijos valstiečių reikalų įstaigą, teigdami, kad I. Jonkus neteisus versdamas juos dengti svetimas nepriemokas, neatsižvelgia į jų išskirtinį statusą, kurį apibrėžė buvusios privilegijos, minėjo, kad taikos tarpin-

³⁴ О подвержении взысканию мирового посредника Ступишина по делу о волостном старшине Лапелисе, ten pat, BS, 1874, b. 1574, l. 2–11v.

ninkas ignoruoja jų prašymą išbraukti iš mokestinių sąrašų. Jie siekė susigrąžinti atskiros miestelio žemdirbių bendruomenės statusą, kai iki 1867 m. buvo laikomi valstybiniais valstiečiais, gyvenančiais miestelyje nuosavuose sklypuose, nenorėjo paklusti nei miestelio, nei valsčiaus valdžiai, prašė atskirų mokestinių knygelių, nesusietų su valsčiaus mokestiniais įsipareigojimais. Šiaulių apskrities taikos tarpininkų suvažiavimas tepasiūlė žemdirbiams drauge su Joniško gyventojais siekti miestelio pripažinimo miestu, tokiu būdu pasikeistų jų socialinis statusas, viršaičio I. Jonkaus veiksnuose nerado įstatymų pažeidimo, o gubernijos išdo rūmai vis dėlto išdavė žemdirbiams joniškietiams naujas mokesťines knygeles, skirtas tik jų mokesčių apskaitai³⁵.

Reikalavimų nušalinti viršaičius pasitaikydavo iki XX a. pradžios. Jie iškildavo į viešumą sulig informacija apie neramumus valsčiuose, tačiau jų socialinis indeksas yra svarbesnis už reikalavimų raišką. Per kelis savivaldos dešimtmečius išsiugdė pobaudžiavinio kaimo administratoriai – kaimo bendruomenių seniūnai ir valsčių viršaičiai. Ilgainiui susiformavo įsitikinimas, kad renkamųjų pareigų suteikimas rodė bendruomenės, beje, mokėjusios seniūnams ir viršaičiams atlyginimą, pasitikėjimą ir prestižą. Be to, valstiečių pareigybinis iškilimas rodė naujų socialinių hierarchijų susidarymą. Kaimas prarado buvusį sąlyginį socialinį stabilumą, kai jo pagrindą sudarė aprūpintų žeme valstiečių sluoksnis. Pobaudžiaviniame kaime gilėjo socialinė diferenciacija, o vienas šio reiškinių požymių buvo pasiturintis ūkininkas, kaimo pradėtas suvokti kaip išnaudotojas. Jo pareigybinis iškilimas dar labiau didino socialinę distanciją, tapdavo valstiečių nepasitenkinimo priežastimi. Ryškus tokio nepasitenkinimo pavyzdys galėtų būti Vilniaus gubernijos Dysnos apskrities Ihumeno valsčiaus viršaičio Vasilijaus Ananičiaus ir bendruomenės konfliktas. 1901 m. vasario pabaigoje turėjo vykti eiliniai viršaičio rinkimai, tačiau valsčiaus valdyboje susirinkę sodiečiai pareiškė esą rinkėjai buvo papirkti ir jie patys išrinksiantys naują viršaitį. Taikos tarpininkui atidėjus rinkimus, įsiau drinę valstiečiai sukėlė maišatį, nuplėšė viršaičio ir dviejų seniūnų pareigybinius ženklus. Taikos tarpininkas laikinai perdavė pareigas viršaičio kandidatui, tačiau valstiečiai išsirinko naują viršaitį, pakeitė keturis kaimo seniūnus, pareikalavo surašyti rinkimų protokolą, bet raštininkas to nepadarė. Apie incidentą buvo pranešta gubernatoriui.

Įvykius vietoje aiškinosi gubernijos valstiečių reikalų įstaigos valdininkas Fiodoras Ivanovas. Jo ataskaitoje viršaitis vaizduojamas kaip tikras valsčiaus šeimininkas. Nuovokus, dalykiškas, operatyviai ir tiksliai vykdamas taikos tarpininko pavedimus, jis tiko valdžiai, viršaičio pareigas ėjo septynias kadencijas iš eilės ir dėjo pastangas vėl būti išrinktas. Sodiečiai viršaičio nemėgo, jau gerą dešimtmetį siekė jį nušalinti. Jie teigė, kad V. Ananičiaus susikurta materialinė gerovė leido jam tvarkytis vienvaldiškai,

³⁵ По жалобе поверенного крестьян Шавельской волости м. Янишки Онуфрия Яневича на неблагоприятные действия местного старшины, ten pat, b. 1545, l. 12–13, 32–33v.

iš aukšto žiūrėti į bendruomenininkus, šiurkščiai su jais elgtis, kartais suduoti kumščiu, reikalauti besąlygiško paklusnumo, o neįtikusiems kerštauti. Valdininkas apibūdino V. Ananičių kaip pasiturintį ir verslų valstietį, besinaudojantį lokaliomis ekonominėmis galimybėmis užsidirbti. Nuosavybės teise jam priklausė 60 deš. žemės, tiek pat jos nuomojosi, vertėsi prekyba, plukdė mišką į Rygą, į Ameriką emigravęs brolis siuntė jam pinigus, be to, V. Ananičius pelnėsi iš pastotės, apsiėmė pastatyti cerkvės varpinę, bet valstiečiai išbrokavo jo nupirktas plytas ir nušalino nuo rangos. Valstiečių reikalų įstaigos valdininko nuomone, V. Ananičius dėl moralinių savybių, akivaizdaus ir pagrįsto valstiečių nepasitenkinimo kaip savivaldybės viršininkas yra nepageidaujamas, bet valstiečius būtina patraukti atsakomybėn dėl sukeltų neramumų. Incidento tyrimas buvo perduotas teismo tardytojui³⁶.

Nepaisant konfliktinių situacijų, valstiečių savivalda pasiekė rezultatą, rodantį žemo socialinio statuso visuomenės grupės tolydžio įgyjamą galią priversti valdžią su ja skaitytis, ją vertinti kaip reikšmingą kaimo pertvarkymo veikėją. Apie tvarkingai ėjusius pareigas kaimo bendruomenių seniūnus ir valsčių viršaičius šaltiniai pateikia mažiau informacijos, nei apie patekdavusius į valdžios akiratį dėl valstiečių skundų. Nuo 1874 m. dirbusius savivaldoje valstiečius pradėta teikti apdovanojimams. Seniūnai, viršaičiai ir raštininkai gaudavo imperijoje žemesniems luomams teiktus pagiriamuosius raštus, garbės durtinius, aukso ir sidabro medalius su ašele ir užrašu „Už uolumą“ (*За уепдуе*), nešiotus ant krūtinės ar kaklo su šv. Stanislovo, šv. Onos ar kito ordino juosta. Apdovanotinių asmenų sąrašus sudarydavo taikos tarpininkų suvažiavimai, svarstė valstiečių reikalų įstaigos, per generalgubernatorių teikimai pasiekdavo Vidaus reikalų ministeriją. Paprastai skatinti asmenys, tarnavę pareigose po 3–4 kadencijas, o jų nuopelnu laikyti tvarkingas mokesčių surinkimas, valstiečių atliktos valstybinės prievolės, mokesčių nepriemokų likvidavimas, gerai įrengtos liaudies mokyklos ir pasiektas didesnis jų lankomumas, kokybiškais grūdais papildyti magazinai, uolumas, organizuotumas, sąžiningumas, bendruomenės pagarba ir pan.³⁷ Tarp valstiečių išrinktųjų vadovų minėtinas Vilniaus gubernijos, Šalčininkų valsčiaus viršaitis Martynas Čepulionis. Jis dirbo savivaldoje nuo 1861 m., penkerius metus iš eilės buvo valsčiaus teisėjas, po to kelias kadencijas jį rinko valsčiaus viršaičiu. Už nepriekaištingą tarnybą M. Čepulionis 1876 m. gavo sidabro medalį, o 1880 m. jo kandidatūra pateikta apdovanojimui aukso medaliu „už tvarkingą ir išmintingą tarnybinės pareigos vykdymą“ bei kitus nuopelnus³⁸.

³⁶ По представлению Виленского губернатора о беспорядках, произведенных в Игуменовской волости, ten pat, f. 378, BS, 1901, b. 196, l. 3–5, 7, 8.

³⁷ О награждении волостных старшин, писарей и сельских старост, ten pat, BS, 1874, b. 70, l. 2–15, 29–29v, 45–45v, 53–70, 72–75, 81–84, 90–93, 96–97v.

³⁸ Ten pat, l. 53v–54; О награждении волостных старшин, старост и писарей, ten pat, BS, 1880, b. 41, l. 8v–11.

Minėtinas ir Kauno gubernijos, Raseinių apskrities, Endriejavo valsčiaus viršaitis Izidorius Grižilas, šias pareigas ėjęs septynias kadencijas iš eilės. Jo pavyzdinė tarnyba 1872 m. buvo pažymėta vidaus reikalų ministro pagiriamuoju raštu, 1883 m. jis dalyvavo imperatoriaus Aleksandro III karūnavimo iškilmėse kaip Kauno gubernijos valstiečių atstovas, jam buvo įteiktas sidabro medalis „Už uolumą“ su šv. Onos juosta nešioti ant kaklo, taip pat bronzos medalis, iškaltas karūnavimo proga, o 1889 m. jis buvo pristatytas apdovanojimui garbės durtiniu. Tais pačiais metais apdovanojimui aukso medaliu ant šv. Stanislovo juostos buvo pristatytas Gardino gubernijos, Kobryno apskrities, Imianino valsčiaus viršaitis Artemijus Sokolovskis. Jo kaip viršaičio karjera prasidėjo 1856 m., kai jis vadovavo valstybinių valstiečių savivaldai. Per daugiau kaip 30 metų jo prižiūrimas valsčius virto pavyzdiniu, 1860 m. Ministrų komitetas jam suteikė teisę iki gyvos galvos vilkėti uniforminį durtinį, prisidėjęs prie sukilimo malšinimo, gavo garbės durtinį su puošyba, 1877 m. jam ant krūtinės pakabintas sidabro medalis su šv. Stanislovo, o 1883 m. – kitas sidabro medalis su šv. Onos juosta, kai atstovavo Gardino gubernijos valstiečiams imperatoriaus karūnavimo iškilmėse. Vilniaus generalgubernatorius 1889 m. iš viso apdovanojimui pateikė 13 asmenų³⁹, 1895 m. – 24 viršaičius, seniūnus ir raštininkus⁴⁰. Iki XIX a. pabaigos trijose lietuviškose gubernijose susidarė tokiu būdu pažymėtų valstiečių grupė.

Valstiečių savivaldos problemas išryškino taikos tarpininkų raštvedybos revizija, kurią 1898 m. atliko Vilniaus generalgubernatoriaus valdininkai atskiriems pavedimams. Jie inspektavo Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų valsčius ir visur fiksavo panašius reiškinius: organizacinė ir biurokratinė tvarka valsčiuose priklausė nuo taikos tarpininko iniciatyvos, kompetencijos ir požiūrio į valstiečius, bet dažnam jų savivaldos priežiūra buvo virtusi rutina, jie rečiau lankė valsčius, kuriuose kaip išmanydami tvarkėsi viršaičiai ir kaimo seniūnai, tapę atsilikusių kaimo modernėjimo įkaitais. Nemenkas iššūkis renkamesiems valstiečių vadovams buvo plačios savivaldos funkcijos, kurias dalis vykdė atmestiniai, įstatymų laikymasis, raštvedyba, finansų apskaita ir jų pačių neraštingumas. Jiems teko laviruoti tarp aukštesniųjų institucijų, pareiginės atsakomybės, asmeninės naudos ir kaimo bendruomenės reikalavimų.

Dalis valsčių susitvarkė raštvedybą, bet kitur trūko privalomų kanceliarinių knygų. Kaip apleistą veiklos sritį inspektoriai minėjo našlaičių globą ir delsimą vykdyti valsčiaus teismų sprendimus. Kaimo bendruomenių seniūnai, kuriems buvo pavesta ši pareiga, nevykdavo sprendimų po kelerius metus. Valsčių valdybose šlubavo bendruomeninių lėšų panaudojimo apskaita, inspektoriai pabrėžė taikos tarpininkų, valsčių viršaičių ir

³⁹ О награждении волостных и сельских лиц, ten pat, BS, 1889, b. 40, l. 12v–13, 23v–25, 29–32.

⁴⁰ О награждении волостных и сельских должностных лиц, ten pat, BS, 1895, b. 42, l. 4v–6, 40v–45.

kaimo seniūnų piktnaudžiavimą baismėmis valstiečiams, o labiausiai jų netenkino vargana valstiečių išlaikomų liaudies ir raštingumo mokyklų būklė⁴¹.

Valsčiaus raštininko „galia“

Kaimo neraštingumas ir atsilikimas buvo nuolat atsikuriantis konstruktas. Per visą XIX a. antrąją pusę valstiečių lavinimo būdų (rusiškos liaudies ir raštingumo mokyklos, parapijų mokyklėlės, slaptasis mokymas lietuvių ar lenkų kalbomis) nepakako paversti juos teisiniais piliečiais ar savivaldos šeimininkais. Vienintele kultūriškai įteisinta savivaldos figūra tapo valsčiaus raštininkas, nuo kurio pagal pirminį sumanymą turėjo priklausyti kaimo žmonių komunikacijos su valdžia ir išoriniu pasauliu efektyvumas. Iš raštininko tikėtasi ne tik pavyzdingos raštvedybos, apimančios visas kaimo gyvenimo, jo įsipareigojimų bendruomenei ir valstybei sritis, nes nuo raštvedybos priklausė valdžiai reikalingos informacijos išsamumas, bet taip pat valstiečių teisinio neraštingumo likvidavimo, įsiklausymo į jų pageidavimus, sueigų nutarimus, valsčiaus teismų procesą ir tikslaus jų perteikimo raštu. Tačiau valsčiaus raštininkas šių lūkesčių nepateisino. Jo socialinis statusas valsčiuje buvo neaukštas, juolab jis nepriklausė išsilavinusiam elitui. Tai buvo samdomas darbuotojas, kuriam valstiečiai nustatydavo atlyginimą, o išlikimas pareigose priklausė nuo taikos tarpininko ar gubernatoriaus, Šiaurės vakarų gubernijose – ir nuo tautinės politikos. Raštininkas išsiskyrė valsčiaus socialiniame konstrukte ne tik išsilavinimu (valsčiuje dirbo išsilavinę mokytojai, felčeriai ir dvasininkai). Dėl gebėjimo taikyti kultūrinę praktiką jis įgijo tam tikrų galių, kurios jam leido pajusti savo pranašumą, manipuliuoti kaimo gyventojais ir valsčiaus pareigūnais, prasimanyti papildomų pajamų. Be įvairių sprendimų protokolavimo ar raštvedybos knygų pildymo, raštininkas sudarinėjo gyventojų, rekrutų, nuo 1874 m. šauktinių sąrašus, išrašydavo pasus, į valstiečių mokestines knygutes įrašydavo mokesčius, surašydavo pažymas, sutartis, valstiečių prašymus ir pan. Beraščių ar mažaraščių aplinkoje jis buvo svarbiausias asmuo, užtikrinantis reikalų tvarkymą, savo galią pajutęs vienišius, dažnai besirūpinantis tik asmenine gerove. Visa tai kartais tapdavo įvairių piktnaudžiavimų priežastimi, ypač ten, kur taikos tarpininkai toleravo kyšininkavimą ar valstiečių apmokestinimą už smulkias paslaugas.

Tuoj po baudžios panaikinimo valsčiams prireikė daug raštininkų. Iš jų nereikalaauta specialių kompetencijų, išsilavinimo cenzo, nebuvo socialinės kilmės ar kitų apribojimų. Tačiau dėl Šiaurės vakarų gubernijose kilusių neramumų ir manifestacijų čia

⁴¹ О результатах произведенной чиновниками особых поручений при Виленском генерал-губернаторе ревизии делопроизводства мировых посредников Виленской, Ковенской и Гродненской губерний, ten pat, BS, 1898, b. 197, l. 4v–5, 7, 8v, 11, 34v–37, 53–53v, 83–84v, 90–91v, 92–94 ir kt.

raštininkais tapo nepageidaujami asmenys su aukštuoju ir viduriniu išsilavinimu. Imperijos valdžia nuogaštavo, kad jų nuostatos ir veikla darys įtaką kaimo žmonėms, nuteiks juos prieš valdžią. Vidaus reikalų ministras Piotras Valujevas 1862 m. lapkričio 5 d. slapta aplinkraščiu generalgubernatoriui Vladimirui Nazimovui pareikalavo duomenų apie valsčių raštininkus, taip pat atskiro sąrašo baigusiujų aukštąsias ir vidurines mokyklas. Generalgubernatorius pateikė raštininkų tarnybinių lapų duomenis 1863 m. vasario 10 d., jau prasidėjus sukilimui. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų valsčiuose tuo metu dirbo 575 valsčiaus raštininkai, iš jų 45 su aukštuoju ar viduriniu išsilavinimu, 62,2 proc. sudarė bajorai, 20,2 proc. valstiečiai, kiti buvo vienkieminkai, piliečiai, miestiečiai ir dvasininkų vaikai, dauguma (82 proc., įskaitant Minsko guberniją) priklausė Romos katalikų konfesijai⁴². Dalį jų kaip politiškai nepatikimus nušalino nuo pareigų.

Vėliau paaiškėjo, kad M. Muravjovo priemonės eliminuoti katalikų tikėjimo valsčių raštininkus nebuvo sėkmingos. Vos tik atvykęs į Vilnių jis skubiai iškvietė iš Rusijos gubernijų stačiatikių dvasinių seminarijų auklėtinius, gubernatoriams buvo liepta angažuoti ir kitą stačiatikių jaunimą, pakeisiantį buvusią šlėktą ir kitų luomų raštininkus katalikus. Atvykėlių persikėlimo išlaidas liepta padengti iš vietiniams dvarininkams uždėtų papildomų mokesčių, o vedantiems prigimtines ruses suteikti pašalpas, mat baimintasi mišrių santuokų su katalikėmis. Tačiau vietinei valdžiai sunkiai sekėsi keisti katalikus rusais stačiatikiiais, teikti pirmenybę vidinių imperijos gubernijų žmonėms, jai nepavyko iš darbo rinkos eliminuoti valsčių raštininkų katalikų⁴³. M. Muravjovą ir jo politikos tęsėją Konstantiną fon Kaufmaną pakeitę Vilniaus generalgubernatoriai į valsčiaus raštininkų konfesijos klausimą žiūrėjo lanksčiau.

XIX a. 8 deš. dėmesys valsčių raštininkų konfesinei sudėčiai akivaizdžiai atslūgo, taikos tarpininkai tinkamų kandidatų trūkumą kompensavo vietiniais katalikais, kurie darbavosi valsčių valdybose, iki į juos atkreipdavo dėmesį eilinis gubernatorius. Šiuo požiūriu iškalbingas Gardino gubernijos, Valkavisko apskrities, Kramianicos valsčiaus raštininko Augustino Juškos atvejis. Jis padirbėjo kelis 1872 m. mėnesius, kai Gardino gubernatorius Aleksandras Zurovas liepė jį atleisti kaip kataliką. Taikos tarpininkas tai padarė „labai apgailestaudamas“, o valstiečiai stoji ginti raštininką motyvuodami tuo,

⁴² Дело о доставлении сведений о происхождении и образовании волостных писарей и письмоводителей, состоящих при мировых посредниках, ten pat, f. 378, Politinis skyrius (toliau – PS), 1862, b. 83, l. 2, 4, 89–92v.

⁴³ О разрешении сельским писарям из семинаристов вступать в брак и оказании по сему случаю пособий, ten pat, f. 378, BS, 1865, b. 1684, l. 4–4v; Вследствие циркуляра № 40 о принятии решительных мер к замещению должностей сельских писарей в казенных имениях лицами русского происхождения и по циркуляру от 31 мая 1866 г. за № 1766 о таком же замещении в волостях крестьян собственников, ten pat, b. 2413, l. 11–12v; По записке Станислава Винчи о предоставлении ему должности волостного писаря, ten pat, BS, 1874, b. 81, l. 2v–3.

kad nuo pat baudžiosios panaikinimo valsčiuje pasikeitė net dešimt raštininkų, ir visi pasitaikė netikė, neišmanantys darbo, sujaukė raštvedybą ir sąskaitybą. Tik buvęs Kyjivo karinių batalionų auklėtinis, kelerius metus tarnavęs Modlino pėstininkų pulke, A. Juška, priverstas palikti karinę tarnybą, nes turėjo pasirūpinti motina ir jaunesniais šeimos nariais, per trumpą laiką pavyzdinčiai sutvarkė valsčiaus raštvedybą, nevertė valstiečių tuščiai gaišti laiką biurokratiniais reikalais. Valstiečiai pamilo gabų, tvarkingą, mandagų žmogų, be to, blaivininką, prašė gražinti jį į pareigas, nes naujai paskirtąjį raštininką stačiatikių ištiko baltoji karštinė ir jį teko atleisti. Bet Gardino gubernatorius buvo nepermalduojamas, nesutiko keisti katalikų nedarbinimo politikos, kol galiojo M. Muravjovo potvarkiai⁴⁴.

Vis dėlto A. Zurovo nusiteikimą galėjo pakeisti Vilniaus generalgubernatoriaus Aleksandro Potapovo pozicija. 1874 m. balandį Gardino gubernatorius pateikė A. Potapovui Valkavisko apskrities Vilčukų valsčiaus raštininko Stanislovo Vinčos prašymą duoti jam darbo. Jis liko be pareigų dėl anoniminio skundo, kad yra katalikas, nors buvo perėjęs į stačiatikiybę. Generalgubernatorius savo požiūrį išsakė konfidencialiai. Jis rašė gubernatoriui, kad M. Muravjovo projektas *de facto* nebeaktualus: pirma, kandidatų į raštininkus kvietimas iš vidinių gubernijų nebevyksta, sąmatos eilutė, iš kurios jie gaudavo paramą, panaikinta, antra, Vakarų gubernijose trūksta tinkamų pareigoms stačiatikių, todėl valsčių raštininkais gali būti politiškai patikimi ir moralės normų paisantys vietiniai katalikai⁴⁵. Neaišku, kas ir kada grąžino A. Jušką į pareigas, bet jis vis dar minimas 1886 m. Valkavisko apskrities raštininkų sąrašuose, tik šį kartą Samaravičių valsčiuje, su atžyma „Romos katalikas“⁴⁶. Gerą ketvirtį amžiaus Vilniaus generalgubernatoriai nesileido į biurokratinį eksperimentą eliminuoti kitatikius iš žemiausių kaimo valdymo grandžių. Ten, kur M. Muravjovo politinė sąmonė išvelgė pavojų imperijai, jiems pakako valstiečių savivaldoje palaikyti raštingų stačiatikių persvarą, užtikrinančią rusiškumo skverbimąsi į nerusišką kaimą.

Valsčiaus raštininkas katalikas nekėlė valdžiai didesnių problemų, išskyrus įstatymų pažeidimus ar tarnybinius nusižengimus. Tačiau 1884 m. Vilniaus generalgubernatorių Ivaną Kachanovą pasiekė skundai, kuriuose Vileikos apskrities Rabunės valsčiaus raštininkas, buvęs valstybinis valstietis Tomas Pisarčiukas kaltintas ne tik kyšininkavimu, mokesčių pasisavinimu, bet ir viešu katalikiškumo demonstravimu, pasireiškusiu stačiatikių pamaldų nelankymu per valstybines šventes bei viešu velykiniu lalavimu lenkų

⁴⁴ По прошению крестьян Волковыского уезда Кременицкой волости о назначении волостным писарем крестьянина Юшко, ten pat, BS, 1873, b. 1967, l. 5–7v, 14–15v.

⁴⁵ По записке Станислава Винчи о предоставлении ему должности волостного писаря, ten pat, BS, 1874, b. 81, l. 3–3v.

⁴⁶ О доставлении списков о волостных писарях, ten pat, f. 378, BS, 1886, b. 147, l. 78v.

kalba. Konfidencialus tyrimas parodė, kad kaltinimai buvo nepagrįsti, juos inspiravo buvęs raštininko padėjėjas, baigęs dvasinę seminariją, garbės pilietis Izidorius Pščolka, kurstęs valstiečius rašyti anoniminius skundus, o ir pats jų rašęs ne vieną, mat tikėjosi užimti T. Pisarčiuko vietą. Apklausos, informacijos rinkimas užtruko kelerius metus, raštininkas ir toliau ėjo pareigas, o skundėjas buvo nuteistas kalėti už raštininko žmonos apšmeižimą sanguliavimu⁴⁷. Panašioje situacijoje tais pačiais metais atsidūrė Vilniaus gubernijos Ašmenos apskrities Dieveniškių valsčiaus raštininkas Vilhelmas Ivaškevičius. Jis taip pat buvo katalikas, kilęs iš neįrodžiusios bajorystės šlėktos, vertėsi mokytojavimu, bet gavęs aukšto valdininko Jevdokimovo rekomendaciją, tapo raštininku Trakų apskrities Merkinės valsčiuje, taikos tarpininko nušalintas, gavo tokias pačias pareigas Dieveniškių valsčiuje, ten dirbo septynerius metus, neužkliūdamas nei valdžiai, nei valstiečiams. V. Ivaškevičių apskundė vadinamasis „advokatas“, Dieveniškių miestietis Lukoševičius, už mokesčių tvarkęs valstiečių reikalus, rašinėjęs prašymus, skundus bei kitus kasdienius raštus ir laikęs raštininką konkurentu. Lukoševičius kaltino raštininką nusižengimais, vardijamais veik visuose skunduose dėl raštininkų veiklos: kišimusi į valsčiaus teismų darbą, jų sprendimų iškraipymu, kyšininkavimu, fizinės jėgos panaudojimu prieš valstiečius, svarbus argumentas buvo raštininko priešiškus stačiatikybei ir rusiškumui. Taikos tarpininkas, kuriam pabodo važinėti į Dieveniškės nagrinėti paprastai nepasitvirtindavusių skundų, perkėlė V. Ivaškevičių raštininku į kitą savo apylinkės valsčių.

Skundams nesiliaujant taikos tarpininkui teko surengti apklausą Dieveniškių valsčiaus sueigoje. Susirinkusieji tikino, kad apie skundus nieko nežino, jų nepasirašinėjo, V. Ivaškevičiumi buvo patenkinti, teisėjai pareiškė savarankiškai vykdančią teismą, nėra pastebėję raštininko kyšininkaujant. V. Ivaškevičiaus nusiteikimo prieš stačiatikybę taip pat niekas negalėjo paliudyti, nes katalikiškame Dieveniškių valsčiuje nebuvo nė vieno šventiko, bet netiesioginiu jo nepakantumu rusiškumui įrodymu palaikė vengimą lankyti liaudies mokykloje, kabinti valsčiaus valdyboje vėliavas per valstybines iškilmes ir įrengti iliuminaciją. I. Kachanovas pavedė Vilniaus žandarų valdybos viršininkui generolui majorui Vasilijui fon Rotkirchui slaptai pasidomėti V. Ivaškevičiumi. Surinkti duomenys rodė, kad valstiečiai dangstė raštininką. Žandarų viršininko įsitikinimu, raštininkų įtaka valsčiaus teismams bei kyšininkavimas buvo plačiai paplitęs reiškinys, su kuriuo buvo sunku kovoti, nes valstiečiai atsisakydavo tai liudyti. V. Ivaškevičius neteko raštininko darbo ne dėl tarnybinių nusižengimų, bet dėl „neatitikimo užimamų pareigų“.

⁴⁷ По анонимной жалобе от имени крестьян православных Рабунской волости Вилейского уезда на притеснения, делаемые им местным волостным писарем католиком Писарчуковым, ten pat, f. 378, BS, 1882, b. 521, l. 8–13v, 25–31v, 34–35v.

nes buvo ne tik katalikas, bet ir lenkas⁴⁸. Panašiai, prisidengus svetima tapatybe, bandyta diskredituoti Trakų apskrities Jiezno valsčiaus raštininką Joną Liachovičių. Jį neva skundę valsčiaus teisėjai Juozas ir Karolis Bernatoniai iš Nevarių kaimo bendruomenės prisiekinėjo, kad skundų nerašė. Raštininkas buvo vietinis valstietis, baigęs Žaslių liaudies mokyklą ir priklausęs katalikų konfesijai, gyveno su motina, broliu ir seserimi. Skundėjo argumentų arsenalas mažai skyrėsi nuo įprastinių: raštininkas – kyšininkas, vagis ir apgavikas, pataikaujantis taikos tarpininkui, bet nusiteikęs prieš valdžią, nes valsčiaus kanceliarijoje sėdi atsukęs nugarą caro portretui. Rimtu kaltinimu galėjo būti palaikyta užuomina, kad J. Liachovičius yra „nihilistas“ ir „socialistas“, lankantis susirinkimus Vilniuje, tačiau politinio patikimumo klausimais užsiėmė žandarų valdyba, valstiečių reikalų valdininkai į juos nesigilino. Vilniaus vicegubernatoriaus 1884 m. lapkričio 29 d. raštas generalgubernatoriui I. Kachanovui rodo, kad tikrinę skundą valdininkai nenustatė J. Liachovičiaus tarnybinių pažeidimų. Jis minimas tarp raštininkų, bet jau kitame valsčiuje, dar 1893 m.⁴⁹

Galima daryti prielaidą, kad šie precedentai skatino I. Kachanovą atkreipti dėmesį į katalikų konfesijai priklausančius raštininkus, nes 1889 m. pabaigoje aplinkkraščiu gubernatoriams jis pareikalavo raštininkų sąrašų su duomenimis apie jų socialinę kilmę, konfesiją, išsilavinimą, bendrą tarnybos stažą ir skyrimo raštininku laiką. Kauno gubernatorius pateikė išsamius raštininkų sąrašus, o tai rodo, kad „kitatikių“ eliminavimo taikinyms buvo pirmiausia lietuviškas arealas. Vilniaus ir Gardino gubernatoriai išsamių sąrašų neteikė, siuntė duomenis tik apie raštininkų sudėties pokyčius, susijusius su jų perkėlimais ir katalikų atleidimu.

Kauno gubernijos valsčiuose 1891 m. dirbo 145 raštininkai, iš jų 120 stačiatikių, vienas sentikis, vienas karaimas, 5 evangelikai liuteronai ir 18 katalikų. Pastarieji veik visi buvo valstiečiai (išskyrus miestietį Bronislovą Baubliauską iš Raseinių apskrities Eržvilko valsčiaus), baigę liaudies, specializuotas mokyklas ar pasimokę gimnazijose. Dalis dirbo raštininkais ne vieną dešimtmetį, o tai reiškė, kad trūkstant kadrų vietiniai administratoriai nuolat taikstėsi su katalikų darbinimu, tik žiūrėjo jų lojalumo⁵⁰. Tačiau I. Kachanovas užsimojo visiškai išvalyti raštininkų grupę nuo katalikų. Apie akcijos eigą gubernatoriai jam kas ketvirtį privalėjo teikti informaciją. 1893 m. rugsėjo pabaigoje

⁴⁸ По прошению крестьян Ошмянского уезда Девенишской волости Матвея Зинкевича, Михаила Банеля и Мартина Стануля, жалующихся на разные злоупотребления местного волостного писаря Ивашкевича, ten pat, BS, 1884, b. 877, l. 16–17v, 57–60, 63–64v, 66.

⁴⁹ По жалобе волостных судей Езненской волости Осипа и Карла Бернатонисов на злоупотребления местного волостного писаря Ляховича, ten pat, BS, 1883, b. 438, l. 2–8; О волостных писарях, ten pat, BS, 1893, b. 93, l. 48v.

⁵⁰ О представлении списков гг. губернаторами Северо-западного края волостным писарям (на основании циркуляра № 18 20 ноября 1889 г.), ten pat, BS, 1891, b. 80, l. 2–10.

Kauno gubernijos valsčiuose buvo likę 11 raštininkų katalikų, kuriuos liepė atleisti naujas Vilniaus generalgubernatorius Piotras Orževskis, o 1894 m. Kauno gubernatorius Nikolajus Klíngenbergas pasiūlė taikos tarpininkams pašalinti visus „kitatikius“, ne tik katalikus, bet ir raštininkais pasamdytus evangelikus liuteronus bei totorius musulmonus⁵¹. 1896 m. pradžioje laukiamas rezultatas buvo beveik pasiektas. Taikos tarpininkų prašymu, išimtis „laikiniai“ buvo padaryta dviem evangelikams liuteronams ir trimis katalikams, pelniusiems valdžios pasitikėjimą lojalia laikysena ir ilgalaikėje tarnyboje⁵².

Valstiečių reformos eigą prižiūrinčios institucijos vertino raštininkus biurokратиškai, kreipė dėmesį į tvarkos ir įstatymų laikymąsi. Apie valsčių raštininkų darbą rašė 1869 m. vasarą į Vilniaus ir Gardino gubernijų apskritis komandiruoti Laikinosios valstiečių reikalų komisijos nariai Nikolajus Zinovjevas ir Michailas Siliverstovas. Jie stebėjo visos imperijos pobaudžiaviniam kaimui būdingą reiškinį – raštingumo virtimą įtakos ir manipuliacijos įrankiu. Valdininkų ataskaitose valsčiaus raštininkai elgiasi kaip padėties šeimininkai, kuriems seniūnai ir viršaičiai patikėdavo savo antspaudus. Revizoriai minėjo valsčiaus sueigų ir teismų sprendimų laisvą interpretaciją, suveltą finansinę dokumentaciją, nesutvarkytą raštvedybą ir pan. Tačiau ten, kur valsčiaus pareigūnai buvo raštingi, mokėjo ne tik pasirašyti, bet ir buvo išitraukę į kultūrinę praktikas, raštininkas apsiribojo tik kanceliarijos reikalais. Vilniaus gubernijos Švenčionių apskrities Jasevos, Kiemeliškių, Nestoniškių ir Vaistamo valsčių viršaičiai veikė savarankiškai, kontroliavo raštininkus, o Strėčios valsčiaus viršaitis išmanė bendruosius nuostatus ir jais vadovavosi be raštininko pagalbos⁵³. Veik po 30 metų raštininkų pozicija valstiečių savivaldoje esmingai nekito, išskyrus išaugusius jų darbo krūvius, susijusius su privalomo draudimo įvedimu ir visuotiniu gyventojų surašymu.

Vilniaus generalgubernatorius Vitalijus Trockis, 1898 m. surengęs taikos tarpininkų veiklos reviziją, teigė, kad dėl valstiečių savivaldos ydų kalčiausi yra taikos tarpininkai, jie nepakankamai kontroliuoja viršaičių ir raštininkų veiklą, valstiečių reikalai gerai tvarkomi tik ten, kur valsčių viršaičiais ir raštininkais dirba sąžiningi, gero būdo ir veiklūs žmonės. Tačiau šias pareigas dažnai užima „politiniu, moraliniu ir intelektiniu požiūriu netinkami asmenys“⁵⁴. Taikos tarpininkų darbą tikrinę valdininkai identifikavo panašias problemas. Valsčiuose akivaizdžiai trūko gerai dirbančių raštininkų, o taikos tarpininkai savaip parinkdavo kadrus. Itin reiklus raštininkams buvo Lydos apskrities antros

⁵¹ О представлении списков г. губернаторами Северо-западного края на волостных писарей, ten pat, BS, 1892, b. 77, l. 51–63v; О волостных писарях, ten pat, BS, 1894, b. 53, l. 1–1v, 3, 16v.

⁵² О волостных писарях, ten pat, BS, 1896, b. 51, l. 5v.

⁵³ О командировании кол. ас. Зиновьева в Виленскую, а Силверстова в Гродненскую губернию по крестьянскому делу, ten pat, BS, 1869, b. 1110, l. 1. 39–39v, 41, 91v–94.

⁵⁴ По циркуляру г. генерал-губернатора губернаторам о деятельности мировых посредников, ten pat, BS, 1898, b. 559, l. 1v.

apylinkės taikos tarpininkas Aleksandras Merežkovskis, tvirtai įsitikinęs, kad raštininkas, o ne mažaraštis viršaitis yra tikrasis valsčiaus vadovas, todėl iš jo reikalavo pirmiausia „padorumo“, kad būtų išvengta situacijų, kuriose nukentėtų neraštingi valsčiaus pareigūnai. Per trejus metus A. Merežkovskis pakeitė net šešis apylinkės raštininkus, tokiu būdu, revizoriaus nuomone, pasiekė gerų rezultatų. Panašiai jis teigė, kad vykusiai buvo parinkti raštininkai Dysnos apskrities pirmoje apylinkėje, kur tvarkėsi patyręs taikos tarpininkas Leontijus Lipkinas, bet Vileikos apskrities antros apylinkės taikos tarpininkas Piotras Dženejevas buvo linkęs išvaikyti visus raštininkus, tokie jie buvo netikę, tik, kaip pats teigė, „tai padaryti trūksta ryžto, nes jie neturtingi, o dalis turi dideles šeimas“. Raštininkai dažnai keitėsi Kauno gubernijos Raseinių apskrityje, jie nebuvo atleidžiami iš darbo, bet perkėlinėjami į kitus valsčius, nors ir tenykščiai valstiečiai skųsdavosi jų piktnaudžiavimais⁵⁵.

Valstiečių požiūriui į raštininką trūko atviros konfesinės prieštaros. Tik išskirtiniais 1905 m. lietuvių valstiečiai epizodiškai atsisakė išlaikyti stačiatikius raštininkus ir liaudies mokyklų mokytojus, o valdžiai teko rūpintis netekusiais darbo⁵⁶. Tačiau valstiečiai nevengė rodyti nepasitenkinimo raštininkais, jų nuomone, viršijusiais suteiktas galias. Kauno gubernijos Telšių apskrities valstiečiai 1873 m. pasiekė, kad būtų nušalinti Alsėdžių, Tirkšlių ir Židikų valsčių raštininkai apylinkėje, kuriai vadovavo taikos tarpininkas, buvęs štabo kapitonas Janovas, prastai atlikęs savo pareigas ir nekreipęs dėmesio į valstiečių skundus. Kaimo žmonės kaltino raštininkus savivaliavimu, ėmimu didesnio atlyginimo, nei skyrė sueiga, pasinaudojimu rekrutams skirtais pinigais, sueigų sprendimų iškraipymu ar jų neįrašymu į tam skirtą knygą, kumečių vertimu dirbti raštininko ūkyje ir pan. Gadūnavo valsčiaus raštininkas buvo atiduotas į teismą už fizinės jėgos naudojimą prieš valstiečius ir jų laikymą areštinėje, nes baudimas buvo viršaičio kompetencija. Taikos tarpininkas taip pat buvo atleistas⁵⁷.

Raštininkų ir valstiečių konfliktai visur buvo panašūs. Valstiečiai reikalavo elgtis su jais sąžiningai, atsižvelgti į jų interesus. Gardino gubernijos Gardino apskrities Ežeronių valsčiaus žmonės kelerius metus piktinosi raštininku Ignotu Šostaku, kol jų prašymai pasiekė vidaus reikalų ministrą ir į valsčių atvyko revizorius. Raštininkui inkriminuotas

⁵⁵ О результатах произведенной чиновниками особых поручений при Виленском генерал-губернаторе ревизии делопроизводства мировых посредников Виленской, Ковенской и Гродненской губерний, ten pat, BS, 1898, b. 197, l. 6–6v, 8, 28v, 32 ir kt.

⁵⁶ Об устройстве участи волостных писарей и народных учителей, пострадавших при бывшем в Северо-западном крае литовском движении, ten pat, BS, 1905, b. 410, l. 5–5v.

⁵⁷ По отзыву 3 отделения Собственной Его Величества Канцелярии с прошением крестьян Ковенской губернии Тельшевского уезда Олсадской волости, жалующихся на произвольные действия волостных писарей и старшин, а равно на притеснения мирового посредника Янова, ten pat, BS, 1873, b. 1875, l. 5–8v, 19.

kyšių ėmimas, lėšų savinimasis ir valsčiaus teismų sprendimų iškraipymas, turėjęs liūdnu pasekmių. I. Šostakas gamino fiktyvius teismo sprendimus atiduoti valstiečių sklypus pašaliniesiems asmenims. Dėl to tarp sklypo savininkų ir neteisėtų naudotojų kildavo muštynių, būta ir žmonių aukų. Raštininkas neteko pareigų, jam grėsė teismas, dėl šios aplinkybės jis negalėjo niekur įsidarbinti, didelė šeima neteko pragyvenimo šaltinio. I. Šostakas nesėkmingai bandė įrodinėti, kad su juo buvo susidorota⁵⁸.

Valstiečių gyvenime raštininkas buvo svarbus asmuo. Todėl kartais jie siekdavo patys parinkti žmogų, nuo kurio priklausė daugybė kasdienių ir valdiškų reikalų. Jų skunduose buvo pabrėžiama, kad taikos tarpininkai proteguoja raštininkus, neleidžia valstiečiams jais skųstis, tad raštininkus sunku pakeisti. Šiaulių apskrities Padubysio valstiečius, nepatenkintus raštininku, atstatydintu jaunesniu juo karininku Kalina, taikos tarpininkas įspėjo skirsiąs baudą, jei kas skųsis aukštesnėms instancijoms, nes valsčius neturi teisių į jo neskirtąjį raštininką. Vis dėlto valstiečiai apskundė, o kai jų priekaištai pasiekė taikos tarpininkų suvažiavimą, dalis atvykusių liudyti tai darė painiai ir nedariniai, kas leido tarpininkų suvažiavimui padaryti išvadą, kad skundai nepagrįsti, ir jų netenkinti. Tame pačiame suvažiavime buvo išsakytas valstiečių noras patiems skirti valsčiaus raštininką⁵⁹.

Tos pačios apskrities Vieکشnių valsčiaus rinkėjai savo raštininką išsirinko, tiesa, neilgam, nes rinkimai buvo pripažinti negaliojančiais. 1895 m. pabaigoje valsčiaus savivaldybėje vyko eiliniai viršaičio rinkimai. Juose dalyvavo Naikių kaimo valstietis Juozas Liaugminas, tuo metu vertėsis vadinamąja „pogrindine advokatūra“, t. y. padėdavęs surašyti įvairius valstiečių prašymus. Valdžios surinkta informacija apie šį asmenį rodė, kad jis, išnuomojęs savo 11 deš. žemės, migravo po imperijos miestus ir atkakliai lavinosi, siekdamas keisti socialinį statusą. Gyvendamas Liepojoje iš vietinių gimnazistų išmoko vokiečių kalbą, tada sėkmingai baigė Gruobinės apskrities mokyklą, Rygoje pramoko lotynų kalbos ir buhalterijos, Maskvoje iš universiteto studento išmoko rusų kalbos ir teisės pagrindų, Tukumė padirbėjo taikos tarpininko kanceliarijoje, bet buvo atleistas už nelegalų advokatavimą, tokia pačia praktika vertėsi Valmieroje, už tai kalėjo. Minėtoje valstiečių sueigoje Mažeikių kaimo seniūnas Adomas Jurkūnas pasiūlė jį rinkti valsčiaus raštininku, o pats J. Liaugminas perskaitė valstiečiams įstatymą, leidžiantį jiems patiems spręsti dėl raštininko kandidatūros. Valsčiaus pareigūnams apsižiūrėjus, kad šis įstatymas netaikomas Vakarų gubernijoms, nuspręsta raštininko nerinkti, tačiau dalis rinkėjų

⁵⁸ По жалобе крестьянина Озерской волости Ефима Кирея на местного волостного писаря за присвоение следующих просителю денег и неправильное наказание его, ten pat, BS, 1881, b. 588, l. 15–17v, 25–33.

⁵⁹ По просьбе крестьян Подубисской волости Шавельского уезда с жалобой на противозаконные действия волостного писаря Калина, ten pat, BS, 1873, b. 1890, l. 8v, 19–22.

pareikalavo įrašyti J. Liaugmino išrinkimą į sueigos sprendimą ir jį pasirašė⁶⁰. Viešnių valsčiaus raštininku jis vis dėlto netapo, tačiau šis epizodas rodė, kad valstiečių savivaldai pobaudžiavinis kaimas nebuvo abejingas.

Baudžiavinės pastotės prievolės transformacija į smulkųjį verslą

Panaikinus baudžiąvą išliko valstiečių prievolės valstybei: rekruto, pastotės, kelių ir tiltų taisymo, viešųjų pastatų statybos ir kitos. Seniau valstiečiai jas atlikdavo natūrala, bet 1861 m. vasario 19 d. bendrieji nuostatai leido kaimo bendruomenėms įvairiems darbams samdyti rangovus⁶¹. Valstybinių prievolių perkėlimas į paslaugų įsigijimo sferą buvo grindžiamas viešojo konkurso taisyklėmis: valsčiaus valdyba, gavusi kaimo bendruomenės sueigos pritarimą, privalėjo paskelbti rangovų varžybas ir įsigyti paslaugą už žemiausią siūlomą kainą. Šiuo atveju kaimo bendruomenių sueigos atliko kolektyvinio lėšų valdytojo vaidmenį, mat paslaugai įsigyti naudota bendruomeninė rinkliava (*мирской сбор*) arba ūkininko kiemui nustatytas mokestis. Įgainiui valstiečiai perdavė rangovams pastotės prievolę, vadinamąją *стойковая повинность*, *стойка*, ją dar vadino kaimo paštu, virtusią nauja kaimo ekonomine veikla.

Pastotės paslaugą teikiantys asmenys valsčiui skirtame ruože įsipareigodavo parūpinti transporto priemonę (pastotininką, arklius ir vežimą), kuria naudojosi valdininkai, valsčiaus pareigūnai, policija, teismo tardytojai, dvasininkai ir kiti viešieji asmenys, buvo gabenamas valdiškas paštas. Arkliai ir vežimai paprastai laikyti artimiausiuose miestuose ar miesteliuose, prie valsčiaus arba apskrities policijos valdybų, čia pat po ranka buvo pastotininkai. Pastotė nedubliavo pašto stočių veiklos, taip pat plėtotos pagal rangos sutartį, tačiau pašto stotį ir valstiečių pastotę kartais prisiimdavo tie patys asmenys. Pastotės virtimas pinigine prievole vadavo valstiečius nuo darbo jėgos ir laiko švaistymo, o kaimo ir miestelių gyventojams atvėrė naują pajamų šaltinį. Pastotės paslaugos įsigijimo pavidalu į kaimą skverbėsi ekonominės permainos, tačiau jų naudą valstiečiams neigiamai veikė luominė sistema. Prievolės transformacija iš natūrinės į piniginę nekūrė modernių ekonominių santykių, valstiečių galimybės turėti naudos iš verslo buvo ribotos. Kaimo bendruomenėms leista rinktis: pačioms atlikti prievolę arba už ją sumokėti, joms tebeprisklausė kolektyvinis turtas, ir pagrindinis rūpestis buvo racionaliai naudoti lėšas, o naujos veiklos pridėtinė vertė bendruomenės nepasiekė. Valstiečiams buvo pritaikyta jiems nepažįstama institucija, skirta veikti kitomis ekonominėmis ir socialinėmis sąlygomis.

⁶⁰ Дело по представлению Ковенского губернатора о выборе крестьянами Векшнянской волости Шавельского уезда волостного писаря, ten pat, BS, 1895, b. 417, l. 8–11, 15–16.

⁶¹ ПСЗ-2, т. 36, ч. I, № 36657.

Pastotės prievolę rangovai visiškai perėmė apie XIX a. 8 deš., paversdami ją smulkiu verslu, pagimdžiusiu konkurenciją ir užslėptą korupciją. Naujos verslo rūšies patrauklumą įvertino žydų pirkliai ir miestiečiai. Valstiečių bendruomeninis kapitalas buvo garantuotas ir stabilus pajamų šaltinis, pastotės išlaikymui nereikėjo papildomų investicijų, o kaimo bendruomenės galimybės kontroliuoti jos prievolės atlikėjus buvo menkos. Vilniaus apskrities Nemenčinės valsčiaus kaimo bendruomenės 1877 m. nutarė atsisakyti natūrinės prievolės. Valsčius pagal jam paskirtą kvotą laikė kelis arklius valsčiaus valdyboje, be to, privalėjo laikyti „365 arklius Vilniuje ir 310 arklių prie nuovados pristavo būstinės“, t. y. Vilniuje visus metus kas dieną budėjo valsčiaus pastotininkas, apskrities policijoje, matyt, jo nebuvo tik šventadieniais. Pastotę apsiėmė atlikti miestiečiai Lipmanas Gordonas, Abraomas Trockis ir Zelmanas Epšteinas už 2320 sidabro rublių per metus, be to, parūpinti malkų valsčiaus valdybai ir liaudies mokyklai. Valsčiaus valdyba ir verslininkai pasirašė šešerių metų sutartį, o susitarimui einant į pabaigą, verslininkai, nepaisant konkurentų ir aukščiausios pasiūlytos kainos, pasiekė, kad sutartis būtų pratęsta. Mat joje buvo sąlyga, kad valstiečiams laiku nesumokėjus rangovams, kiekvieną uždelstą parą jie moka 3 sidabro rublius baudos. Po šešerių metų verslininkai priskaičiavo valsčiui 5454 sidabro rublius delspinigių, bet pareiškė, kad nesikreips į teismą ir jų nereikalaus, jei sutartis bus pratęsta tokiomis pačiomis sąlygomis. 1883 m. varžybose, be „kompanijos“, dalyvavo Berka Nirvičius ir Girša Šapira, atsirado kitų konkurentų, pasiūliusių mažesnę kainą, tačiau Nemenčinės valsčiaus valdyba sudarė sutartį su buvusiais rangovais. Valstiečiai apskundė valsčiaus valdybą, kad ši nepaisė jų noro įsigyti pigesnę paslaugą, bet nieko nepesė⁶². L. Gordonas, A. Trockis ir Z. Epšteinas išplėtojo šį verslą, paversdami jį ilgamečiu pajamų šaltiniu. 1898 m. jie laikė pastotę devyniuose Vilniaus apskrities valsčiuose, dalį veiklos perleisdami subrangovams. Verslo schema buvo nesudėtinga: „kompanija“ parduodavo kaimo bendruomenėms paslaugą už aukštą kainą be viešųjų varžybų, pasilikdama apie du trečdalius komisinių, o pastotės organizavimą už ženkliai žemesnę kainą perimdavo valsčiaus valdybos pareigūnai, kuriems įstatymas draudė dalyvauti varžybose. Paprastai pastotė atitekdavo valsčiaus viršaičiui ir raštininkui ar nuovados pristavui, už atitinkamą mokesť veikusiam pagal „kompanijos“ įgaliojimą. Antai Jonišio valsčiuje pastotė už 700 sidabro rublių perėmė valsčiaus viršaitis ir raštininkas, perpus sumažinę pastotės arklių skaičių, Šalčininkų valsčiuje ją perėmė keli asmenys. Pagal tokią pačią schemą organizuota pastotė devyniuose Trakų apskrities valsčiuose. Valstiečiams skundžiantis, kad pastotė veikia nereguliariai, L. Gordonas, A. Trockis ir Z. Epšteinas atsipirkdavo nedidele bauda⁶³.

⁶² По жалобе крестьян Неменчинской волости Виленского уезда на злоупотребления волостных должностных лиц упомянутой волости при сдаче в аренду стойки, LVIA, f. 378, BS, 1883, b. 544, l. 36–41v.

⁶³ О результатах произведенной чиновниками особых поручений при Виленском генерал-губернаторе ревизии делопроизводства мировых посредников Виленской, Ковенской и Гродненской губерний, ten pat, BS, 1898, b. 197, l. 182v, 183v, 185.

Vis dėlto valstiečių vaidmuo pastotės sandoriuose buvo svarbus. Nors bendruomenės suėjimas priklausė nuo taikos tarpininko leidimo ir jis galėjo daryti įtaką sueigos sprendimui, valstiečių balsas buvo gana gerai girdimas, kad būtų galima pastebėti bendro intereso suvokimą ir jo raišką. Dysnos apskrities Plisos valsčius pastotės arklius laikė Jaznos ir Plisos miesteliuose. Trylika kaimo bendruomenių 1878–1881 m. Jaznos punktą perleido Dysnos antrosios gildijos pirkliui Morduchui Šenkmanui už 1044 sidabro rublius, bet vėliau teigė, kad sutartis su pirkliu sudaryta prieš jų valią, nes taikos tarpininkas Aleksandras Gavrilovas protegavo pirklių. Paskelbus rangovų varžybas dėl Plisos pastotės, kurią iki tol valstiečiai atlikdavo natūra, dėl jos konkuravusių M. Šenkmano, Prazarokų valsčiuje pastotę laikiusio Rivkindo ir valstiečio Vasilijaus Bukos paslaugų bendruomenių sueigos atsisakė, nes rangovai per daug užsiprašė. Pasibaigus varžyboms Plisos valsčiaus valdyboje pasirodė Dysnos antros gildijos pirklys Mouša Livšinas, laikęs dvi pašto stotis ir pastotę policijos valdyboje. Jis pasiūlė žemesnę kainą ir žadėjo palikti užstatą. Taikos tarpininkas, turėjęs su pirkliu reikalų ir juo nepasitikėjęs, atsisakė skelbti naujas varžybas, bet liepė valsčiaus viršaičiui pasirinkti rangovą iš gerai užsirekomendavusių pažįstamų verslininkų, dalyvavusių varžybose. Vis dėlto M. Livšinas paveikė dalį valstiečių žema suderėta kaina (800 sidabro rublių per metus). Vienos kaimo bendruomenės sueiga nedelsiant surašė sutarties juodrašį, kad valsčius apsiims vežioti karo šauktinius, aukščiausio rango civilius, karininkus ir dvasinius hierarchus, o kitas pastotės paslaugas atliks pirklys. Taikos tarpininkas neprieštaravo, tik patarė viršaičiui reikalauti iš pirklio užstato, kaip paslaugos kokybės garantijos, taip pat įrašyti sąlygą, kad pastotinėkais samdys tik krikščionis, o valstiečiai pasilikis teisę bet kada nutraukti sutartį, jei pirklys ją netinkamai vykdys. Livšinas suderėjo su valstiečiais pakoreguotas sąlygas (be dviejų pastarųjų punktų), visų valsčiaus kaimo bendruomenių seniūnai uždėjo sutartyje savo antspaudus, o valstiečiai net pasisiūlė išlaikyti pirklio arklius. M. Šenkmanas, negavęs rangos Plisoje, apėjo konkurentus kitur, 1877–1878 m. jis sudarė sutartis dėl pastotės šešiuose valsčiuose, laikė dvi pašto stotis, aptarnavo kelis kelio ruožus, o verslo centru pavertė išnuomotą dvarą⁶⁴.

Pastotės rangos varžybose dalyvaudavę valstiečiai nelengvai įveikdavo žydų konkurenciją palyginti siauroje verslo srityje. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų valdininkai, 1898 m. revidavę taikos tarpininkų veiklą ir valsčių valdybų raštvedybą, minėjo pastotės rangovus valstiečius. Vilniaus gubernijos Lydos apskrities antros apylinkės taikos tarpininkas A. Merežkovskis įvedė savo tvarką – pastotę atiduodavo tik krikščionims, nors pripažino, kad žydai šioje srityje tvarkosi geriau. Vis dėlto revizoriai pastebėjo bendrą tendenciją – žydų pirkliai ir miestiečiai vienu metu laikydavo pastotę keliuose

⁶⁴ По доносу жителей Дисненского уезда Виленской губ. на злоупотребления мирового посредника Гаврилова, ten pat, BS, 1879, b. 677, l. 14v–21v, 23v.

valsčiuose, praktiškai monopolizavo pašto ir transporto verslą, o valsčiaus valdybos pratęsdavo su jais sutartis neskelbdamos varžybų⁶⁵.

Į pastotės rangą nelegaliai įsitraukė valsčių viršaičiai, kuriems bendrieji nuostatai draudė painioti viešus ir privačius interesus. Taikos tarpininkams ar kaimo bendruomenėms tai buvo jokia paslaptis, priešingai, dėl įvairių priežasčių jie buvo linę apeiti įstatymą. Pastotę laikė Trakų apskrities Butrimonių valsčiaus viršaitis Konstantinas Jaruševičius. Apskūstas kelių valstiečių ne tik šiuo, bet ir kitais piktnaudžiavimais, jis nenukentėjo, nes valstiečių skundą tikrinęs valdininkas atskiriems pavedimams nerado formalių pažeidimų. Nors valsčius neskelbė varžybų, taikos tarpininkas Dmitrijus Antonovičius neprieštaravo 1877 m. valsčiaus sueigos sprendimui, kuris buvo įrašytas į nutarimų knygą, dvylikai metų atiduoti pastotę viršaičio žmonai. Valdininko apklausti valstiečiai patvirtino, kad buvo toks sprendimas, nes nenorėjo atiduoti pastotės žydams⁶⁶. Neoficialiai transporto paslaugas teikė jau minėtas Dysnos apskrities Ihumeno valsčiaus viršaitis V. Ananičius⁶⁷.

Net skandalingiausias 9 deš. atvejis, kai įsitraukimu į paslaugų verslą buvo įtariamas Lydos apskrities pirmos apylinkės taikos tarpininkas Dmitrijus Kovalenkovas, nekeitė pastotės prievolės transformacijos prigimties. Taikos tarpininko veikla paaiškėjo dėl valstiečių skundų, kuriuos tikrino Vilniaus gubernijos valstiečių reikalų įstaigos valdininkas Ivanas Čaplevskis (vėliau jis buvo Vilniaus gubernatorius). Jo apklausti valstiečiai, viršaičiai, raštininkai ir pastotės rangovai, daugiausia žydų kilmės, visai neigė mokantys taikos tarpininkui nuolatines rinkliavas už gaunamas pareigas, pastotės laikymą, machinacijas su valsčiaus valdybos įsigyjamomis paslaugomis (valsčiaus pareigūnų ženklų gaminimas, naujo valsčiaus valdybos pastato statyba), iš kurių jam atitekdavę komisiniai. Skundėjams labiausiai kliuvo D. Kovalenkovo proteguojamas Lydos miestietis Jankelis Pupkis, vykdęs pastotę ir pelningus užsakymus, apmokamus iš valstiečių bendruomeninių lėšų. Apklaustieji teigė jį buvus taikos tarpininko faktoriumi ir įtakingiausiu apylinkės asmeniu, kuris už atitinkamą mokestį paveikdavo taikos tarpininko sprendimus valstiečiams palankia linkme, kišosi net į valsčiaus teismų darbą⁶⁸. D. Kovalenkovo klausimas svarstytas kelerius metus, tačiau teismo byla nekelta, jis tik atleistas iš pareigų ir buvo priverstas parduoti dvarą, kurį įsigijo perpirkdamas buvusio savininko skolų vekselius.

⁶⁵ Ten pat, f. 378, BS, 1898, b. 197, l. 5v–6, 36v.

⁶⁶ По жалобе крестьян Виленской губернии Венедикта Гаевского и Юрия Запорецкого на неправомерные действия старшины Бутриманской волости Ярушевича, ten pat, BS, 1881, b. 466, l. 39v–40.

⁶⁷ Ten pat, f. 378, BS, 1901, b. 196, l. 3.

⁶⁸ По представлению Виленского губернатора о действиях мирового посредника 1 уч. Лидского уезда Коваленкова, ten pat, BS, 1888, b. 434, l. 3–20.

Išvados

Pobaudžiavinio kaimo savivaldos vertinimas, atsižvelgiant į lėtai modernėjančios imperijos poreikį įpiliētinti valstietį, leidžia išskirti kelis svarbius aspektus, menkai reflektuotus problemos istoriografijoje. Nėra pagrindo abejoti, kad svarbi valstiečių emancipacijos strategijos dalis buvo jų sociokultūrinė integracija. Reformatorių nuolat pabrėžiamas valstiečių atsilikimas, tamsumas ir neraštingumas jiems atrodė kaip civilizacinis iššūkis, kuriam įveikti jie nesumastė kito būdo, kaip pritaikyti valstiečiams kitų socialinių grupių viešojo gyvenimo formą, t. y. luominę savivaldą. Šis sprendimas buvo toks akivaizdus ir paviršutiniškas, kad mažai kam rūpėjo klausimas, ar išmokę luominės savivaldos pamokas, valstiečiai pasivys tolydžio modernėjančią visuomenę.

Paleidžiamų į laisvę privačių dvarų valstiečių savivalda kartojo XIX a. 4–5 deš. valstybiniam valstiečiams įvestos savivaldos modelį, nesigilinant į jų įgytas patirtis. Valstybiniai valstiečiai netrukus buvo įtraukti į bendrą valstiečių valdymo sistemą, o jų priekaištai taikos tarpininkams ir savivaldos institucijoms mažai skyrėsi nuo dvarininkų valstiečių.

Nepaisant tradicinės paniekos valstiečiams, išlikusio jų atribojimo nuo kitų visuomenės grupių, savivaldos modelis suponavo galimybę privačių dvarų valstiečiams kurti sociokultūrinę bendruomenę, kurios branduolį turėjo sudaryti stiprūs ūkininkai, prisiimantys atsakomybę už viešąjį kaimo gyvenimą, jo teises, pareigas ir įsipareigojimus. Kaimas neišvengiamai turėjo keistis, konstruoti naujus santykius su jį supančiu pasauliu, dvaro ir valdžios agentais, iš jų pačių terpės iškilusiais savivaldos pareigūnais bei tarpusavio santykius.

Straipsnyje aptarti trys kaimo transformacijos ženklai, išryškėję per konfliktines situacijas. Pirmas svarbus kaimo bendruomenės kismo požymis buvo jos konstruojamas santykis su jų pačių išrinktais vadovais, kartu tapusiais jų viršininkais, įgijusiais įtaką reguliuoti kaimo gyvenimą, disponuoti bendruomenės lėšomis, bausti prasižengusius. Valstiečių surengti „neteisėti“ valsčių viršaičių perrinkimai pirmaisiais savivaldos diegimo metais, jų reikalavimai nušalinti tarnybine padėtimi piktnaudžiavusius pareigūnus, pavieniai ar kolektyviniai skundai, pagrįstai ar nepagrįstai kaltinantys viršaičius įvairiais nusižengimais, rodo, kad pobaudžiavinis kaimas demonstravo pasirengimą spręsti, ar išsirinkta valdžia tinkama, įvertinti jos veiklą. XIX a. antrojoje pusėje valstiečiai akivaizdžiai pralaužė buvusią tylą, skunduose, įvykių aprašymuose, valdininkų revizijų ataskaitose, valstiečių reikalų įstaigų sprendimuose suskamba pasisakančių, maištaujančių, pareigingų, nusižengiančių, bandančių rasti savo vietą naujose realijose valstiečių vardai.

Antras kaimo transformacijos ženklas – raštininko atėjimas į kasdienį valstiečių gyvenimą. Valsčiaus raštininko vaidmuo, kitaip nei valstybinių kanceliarijų ar privačių dvarų raštvedžių, išaugo vien dėl to, kad jo rankose buvo galingas įrankis, kuriuo negebėjo naudotis beraštis valstietis, be to, raštingumas buvo svarbus raktas į visuomenės moder-

nėjimą. Tačiau valsčiaus raštininko atveju egzistavo du paradoksai, trukdę jam paversti savo galią kaimo pažangos priemone. Vienas jų buvo neaukštas raštininko socialinis ir pareigybinis statusas, darantis jį priklausomą nuo palyginti menko uždarbio ir nuo taikos tarpininko, galėjusio jį palikti be darbo valsčiuje, kitas, kalbant apie Vakarų gubernijas, reikalavimas samdyti raštininkais pirmiausia rusus stačiatikius. Trūkstant kadrų raštininkais darbinti katalikai, o valstiečių konfliktai su raštininkais kildavo dėl bendruomenių interesų nepaisymo ir jai daromos žalos. Ilgainiui valstiečiai išsiugdė supratimą, kad jiems reikia savo, pačių išsirinkto raštininko, kuriuo jie galėtų pasikliauti, o reikalui esant ir apginti nuo nepagrįstų kaltinimų.

Trečias kaimo transformacijos ženklas – valstiečių feodalinės pastotės prievolės valstybei perdavimas rangovams. Sulig šiuo veiksmu pobaudžiaviniame kaime atsivėrė erdvė smulkiam verslui, tapusiam rimtos konkurencijos objektu. Pastotės atlikimą faktiškai monopolizavo žydų kilmės asmenys, neįtraukti į valstiečių savivaldą, tačiau iš šio verslo neteisėtais būdais pelnėsi ir savivaldos pareigūnai.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

PEARSON, Thomas S. *Russian Officialdom in Crisis. Autocracy and Local Self-Government, 1861–1900*. Cambridge–New York–New Rochelle–Melburne–Sidney: Cambridge University Press, 1989.

VASKELAITĖ, Vilma. Valsčiaus savivalda Lietuvos kaime po baudžios panaikinimo: atsilikimo ar pažangos veiksnys? In: *Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto studentų mokslo darbai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2021, p. 64–83.

БЕЗГИН, Владимир Б. Волостной писарь в общественной жизни села второй половины XIX – начала XX века. In: *Российская государственность в лицах и судьбах ее создателей, IX–XXI вв.* Липецк: ЛГПУ, 2013, с. 149–155.

БЕЛЯЕВ, Евгений В. *Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления в 1861–1889 гг.: по материалам Рязанской и Тамбовской губерний*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Липецк: Липецкий государственный педагогический университет, 2009.

БЛЕКЛОВ, Степан М. Крестьянское общественное управление. In: *История России в XIX веке. Т. 5: Эпоха реакции*, отдел первый. С.-Петербург: Изд. Т-ва бр. А. и И. Гранат и Ко, [1909], с. 139–164.

БРИГАДИН, Денис П. Крестьянское самоуправление и волостные суды во второй половине XIX – начале XX в. *Журнал Белорусского государственного университета. История*, 2018, т. 4, с. 36–43.

БУРЛОВА, Галина В. Правовые аспекты деятельности волостных и сельских должностных лиц крестьянского самоуправления во второй половине XIX века. *Исторические*,

философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011, № 8 (14), ч. 3, с. 47–52.

ВИНОГРАДОВ, Михаил А. *Крестьянское самоуправление в России 1889–1914 (по материалам Московской губернии)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва: Московский государственный педагогический университет, 2009.

ГОРДИЕНКО, Юлия Г. *Отмена крепостного права и формирование органов крестьянского самоуправления в России (на материалах Ставропольской губернии)*, диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Ставрополь: Ставропольский государственный университет, 2005.

ДРУЖИНИН, Николай М. *Русская деревня на переломе, 1861–1880 гг.* Москва: Наука, 1978.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, Петр А. *Отмена крепостного права в России*, изд. 3-е, переработанное и дополненное. Москва: Просвещение, 1968.

ИСАЕВ, Алексей В. *Государственная власть и местное самоуправление в Пензенской губернии во второй половине XIX века*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Пенза: Пензенский государственный педагогический университет им. В. Г. Белинского, 2006.

КАХАНОЎСКИ, Аляксандр Г. *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.)*. Мінск: БДУ, 2013.

МАСКЕВІЧ, Ганна І. Сацыяльная арганізацыя сельскай грамады Беларусі ў 60–90-я гг. XIX ст. *Вестнік БДУ*, Сер. 3, 2007, № 3, с. 13–18.

МАСКЕВІЧ, Ганна І. Сельская грамада ў Беларусі пасля адмены прыгоннага права. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*, 2021, т. 1, с. 15–25.

НЕУПОКОЕВ, Валентин И. *Крестьянский вопрос в Литве во второй трети XIX века*. Москва: Наука, 1976.

НИКИТИНА, Наталья П. Волостные писари в социальном пространстве псковской деревни второй половины XIX – начала XX в. *Псков*, 2014, № 41, с. 42–49.

ПОПОВ, Сергей А. *Крестьянское самоуправление в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX века)*. Сыктывкар: Институт языка, литературы и истории Коми НЦ УрО РАН, 2016.

ПОПП, Иван. Волостной писарь в судебной бюрократии: мифы и реальность пореформенной России. *Quaestio Rossica*, 2022, vol. 10, Nr. 1, p. 185–203.

РЕЗНИКОВА (ГОРДЕЕВА), Мария А. Социальный облик волостного писаря в Томской губернии (конец XIX – начало XX века). *Вестник НГУ. Серия: История, филология*, 2022, т. 21, № 1: *История*, с. 75–86.

Список волостей и сельских обществ по мировым участкам Виленской губернии 1874 года. Вильна: в типографии А. Г. Сыркина, 1874.

Список мировых участков и волостей Ковенской губернии. Составлен в 1870 г. [б. м., б. д.].

ТОКЦЬ, Сяргей М. *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX–пачатку XX ст.* Мінск: ДІКСТ БДУ, 2016, с. 77–111.

ШИШКАРЕВА, Татьяна Н. *Крестьянское общественное управление в 1861–1900 гг. (на материалах Курской губернии)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2013.

**CHALLENGES, EXPERIENCES, AND EMPOWERMENT
IN THE SELF-GOVERNMENT OF THE POST-SERFDOM VILLAGE.
THE 1860S – THE EARLY TWENTIETH CENTURY**

Summary

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The article elucidates how peasant self-government affected the post-serfdom village. It discusses the composition and competences of peasant self-government as defined in the General Statutes of 19 February 1861, which were addressed to peasants throughout the whole Russian Empire and focuses on the administrative board, leaving out the issue of the *volost'* court, which was also part of self-government as a separate paper will be devoted to it. The chronology of the study covers the period from the abolition of serfdom in the 1860s to the introduction of the institute of land captains, which changed the nature of self-government, in the early twentieth century.

Three aspects in the change of the village were chosen for analysis, which are important due to the tensions and conflict situations that arose in the relations between peasants, the authorities, and self-government officials elected from among the peasants. Reports of unauthorised re-election of *volost'* elders and village elders, peasants' petitions to the authorities and complaints accusing elders of various abuses show that the post-serfdom village was ready to judge the adequacy of the elected *volost'* authorities and to evaluate its performance. The socio-cultural position of the *volost'* scribe, which was inconsistent with his low social status, his dependence on a peace arbitrator, and the prohibition for Catholics to occupy these positions in the Western governorates, is examined. Attention is drawn to the transformation of the feudal transport obligation into a small business, which became the object of serious competition between peasants and Jews and a source of illegitimate income for self-government officials. All this made it possible to highlight important internal tensions in the post-serfdom village of the Vilnius, Kaunas and Hrodna governorates, related to the practices of self-government, the peasants' reaction to new daily life and to draw several conclusions:

(1) Despite the fact that peasants remained cut off from the rest of society, self-government allowed them to build a socio-cultural community, the core of which was made up of strong farmers who assumed responsibility for the public life of the village, its rights, duties, and obligations.

(2) The post-serfdom village was changing through conflict with their own elected *volost'* elders, who had the power to regulate village life, dispose of community funds, and punish the transgressed.

(3) The *volost'* scribe could influence the post-serfdom village because he had a powerful tool that the illiterate peasant was unable to use; literacy was an important key to the modernisation of society. However, the power of the scribe was limited by his rather low social and official status. He earned little and depended on a peace arbitrator who could leave him unemployed. In the Western governorates, his power was undermined by the requirement to hire Russian Orthodox scribes. There was a shortage of them, however, and Catholics were employed as scribes, while conflicts between peasants and scribes were due to the disregard of the interests of community and the detriment caused to it. Over time, the peasants developed a sense that they needed a scribe of their own choosing whom they could rely on.

(4) Peasants were allowed to outsource their feudal transport obligation to the state to contractors. This opened up space for small business in the post-serfdom village, which became a source of serious competition and conflict. The transport obligation was monopolised by Jews who were not part of the peasant self-government, but the peasant self-government officials also profited illegally from this business.

Gauta 2024 m. balandžio mėn.
Priimta 2024 m. birželio mėn.

Tamara Bairauskaitė – Lietuvos istorijos instituto vyriausioji mokslo darbuotoja, XIX a. istorijos skyriaus bendradarbė. Tyrimų sritis: Lietuvos bajorai XIX a., XIX a. socialinė istorija, tautinių mažumų istorija.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tilto g. 17, Vilnius, LT-01101
El. paštas: tamara.bairauskaite@istorija.lt
ORCID 0000-0002-4724-7372